

І. БОЙКО

СІВБА

Зав'язано мішки. Стрункі й тугі,
 Лягли на возі білими рядками.
 Ще мить одна... І вже руками
 Рясніє далеч гін.
 Гаряче сонце дихає вогнем
 Так важко, мов підбите.

.....
 Здорово землі густо-соковиті
 Пронизані співучим днем.
 Я теж у захваті робіт,
 З другими ріллі переходжу,
 Для цього сили, скільки зможу
 В пахкий переливаю піт.
 Приємно бачити, як тануть
 Глибокі зморшки чол, облич
 І слухати могутній клич
 Людей в пару, машин-титанів.
 Їх звуки хтів би позбирати,
 Налити груди міццю криків...
 В них чути щось, просте й велике,
 Що слів не маєш передати.
 А ще хотілося собою
 Далінь безкраю заступити.
 І голосно вітати степи
 З майбутнім ростом, і сівбою.

М. ДУБОВИК

СЕНТЕНЦІЇ

Учіться у весняної води,
 Хто сонячно-весняний, молодий.
     Біжить, як та вода по боках
     Проторюйте весні веселий шлях.
 Огляньтесь на сонце угорі
 Та й сонячно серцями розгоріть,
     Погляньте ще, як діти он малі
     Пускають на потоки кораблі.
 Пускайте кораблі своїх думок
 На буряний, розбурханий потік.
     Нехай вони потонуть, та зате
     Всміхалося їм сонце золоте.
 Учіться у весняної води,
 Хто сонячно весняний, молодий..

м. Київ.

ОСТАННІЙ ГРАФ

Повість

Коли за порт'єру безшумно пірнула покоївка—граф глянув бадьоро й, відсунувши елегантним рухом шклянку на бік, проговорив далі тоном легкого задоволення:

— Знову сум. Не розумію... в цю пору—сором...

— Ти так гадаєш?

— Принаймні—відчуваю...

Граф, одкинувшись у крісло, зімружив своє обличчя в тупувато-надхненну усмішку, і п'яні, трохи задьористі краплинки очиць його не одривались від Клави, що сиділа проти, поклавши голову в м'якому шовковинні коси на лікоть. Вона не добачала, чи просто, принципово не дивилась на графа, який на підпитку скидався на невдачу—кловна. І все: біла мичка борідки, розмашисто, акуратно залізани на кінчиках вуси, коротка шия—були чимсь кумедним, позаприроднім. Балакав він механічно чітко, із притиском там, де говорилось про відчуття краси, розуміння поезії. Клава, не підіймаючи голови з ліктя, вслухалась і не вслухалась в розмову графа, і граційно гладила одною рукою, ніби зітканою з рожевих жилок по скатерці. В шиби зазірала ніч, тепла й особливо прозора по дощі. М'яко коливались верхи тополь, задумано, тихим шелестом вдираючись до квартирки, збуджуючи якийсь невиразний спокій кімнати—обважнілій, як молільня, від масиву меблів з самотніми силуетами людей під жовтим світлом люстри.

Граф запалив люльку, й одвівши в бік з цівкою диму чубука, кинув стомленим поглядом до дружини:

— Загалом, я просто тебе не розумію... в місті ти про село, в селі про місто... адже ж хороше тобі тут? Спокій, тиша, поезія... все, що потрібно в твоїх роках для здоров'я, бадьорости, ну і, розуміється для твоїх творів.

Граф усміхнувся запобігливо:

— Здається, ти не зачитувала мені свого останнього вірша?..

Клава раптом пильно глянула на його вії.

— Тобі що... серйозно—подобається моя лірика?

— Гм... я думаю... вже розумієш, спираючись на такий останній шедевр твій, як, гм... „свято квітів“ здається, безхибно можна... про талан... і розуміється про багату потенцію... саме життя...

Клава залишила скатертину, і різко:

— Що є таке нецікаве тепер...

— Чому?

— Не знаю... так.

Граф скося позирнув на шиби вікна.

— Принаймні, не скучно... коли ми, як окрема класа з завжди прекрасними ідеями, нарешті висунули цю останню практичну і цілком вчасну... орієнтованість зараз в оточенні хворому на всі анархистичні й комуністичні витівки, то, люба, наше життя—цікаве. Рятувати

мужика від північної окупації, дати йому культурно-господарчий напрям—це необхідно за вимогами всіх пактів історії людства... історії розвитку держав... от. Ну, а в тебе, певно, якісь свої романтичні, звичайно, погляди, Га, Клаво?

І зімружив обличчя клоуна. З шелестом листу долітало торохкання калатайла сторожа, обережне і невпевнене.

Граф на хвилину задумавсь, далі запитав стиснено, ребром долоні змахнувши згар у люльці.

— Тебе не нервує це?

— Калатання?

— Так...

Клава випросталась, навхрест склавши руки в кінці столу.

— Трішки... просто—тривожно... І страшно...

Граф усміхнувся.

— Часи бунту... хоч і жаль мужика, а бити треба...

Клава підійшла до вікна. В квартиру пурхнув вітрець й, одвіявши з лоба темне шовковиння волосся, зробив її лице енергійно одвертим і чистим. Щось із глибини кімнати бурмотів граф, плаваючи в синіх хвилях тютюнового диму. Безшумно рухалась покоївка, збираючи посуд зі столу. Спершись на підвіконня ліктями, Клава дивилась у сиве безмежжя степу крізь щілини в листві каштану, що пахнув соложаво-теплим цвітом жнив. Дворище спало, розташувавшись на-ніч у критих гноем халупах, лише варта час-од-часу з дробовиками на плечах проходила за огорожею, трахкаючи журними калатайлами в степ. Раптом виразно донісся грубий викрик біля брами:

— Спати йди! Графа і так чорти не вхоплять!... виспитьсь на наших шкурах.

— Ну... йди... йди...

— Жлоби...

Стало соромно, бридко від того. Ясно, в цьому тоні половина гніву адресовано було і на її ім'я. Цього не хотілось. Овіяна гірким напливом настроїв, Клава пішла до столу. Граф, певно, не чув „розмови“ за вікном і сидів, дрімаючи, тикаючи раз-по-раз обличчям клоуна вниз, люлька смерділа на його колінах, повна отруйного жаровиння. Клава зупинилась перед дверима, кинувши сухо через плече:

— На добраніч...

Граф кліпнув, обернувшись хутко:

— А, всього... ага, так-так... вже йдеш?

— Піду, мені не хороше...

Граф-клоун хитнув буряковим личком:

— Так... а... це все... квартира... дує...

І повернувшись до вікна:

— Ну, йди... йди... а я посиджу... ти не примітила... я неврастеник... і засипаю лише вранці... ні... на добраніч, Клаво... прошу.

Жінка вишла, сколихнувши подолами порт'єри.

Несподівано відчувши сум, граф підвівсь. Жовтий перепльот рам, просвічених місяцем, масиви меблів, важкі, під блідим ластовинням по кутках... Сплющений, маленький ходить, кімнатою граф. Тривожною з'явилась тиша опівночі, коли простір, як голубокольоровий палац, меланхолійний і чутливий. Чуються втому палаці маленькі шерехи дерев і навколо німа, хижа настороженість. Це все примусило графа спішно підійти до дзвоника. Порт'єра, як і за Клавою, колихнулась, увійшов козак. Особливо химерними здавались ноги цього вояки, криві й довгі, як у підтопаного коня—сам він, певно, кіннотчик. Оддуваючи вперед круглий барабан грудей, козак запобігливо струнчивсь. Розмова була коротка. Граф,

підпливши до хорунжого, злегка торкнувся пальцем його, з завірченим погоном, плеча, запитав:

— Що там?

І показав чубуком у степ. Хорунжий уклонивсь делікатно долонею, зімкнув риси жовтуватих брів і відповів також тихо й сухо.

— Нічого... все гаразд.

— Маєте рацію?

— Я надсилав людей...

Граф обернувся до столу.

— Все.

Напівзвігнутий, хорунжий зник. В кімнаті стояв густий, рожевий примірок. Свічі палахкотіли в люстрі, примушуючи кумедно підплигувати речі й самого графа, що, склавши на животі руки, ліг на канапу.

Хворий сон поволі розклеював мозки, приємно облягав зморене тіло.

Варта блукала за ворітьми, стривожуючи ніч що-далі сумнішим, непевним калатанням.

* * *

Вранці, коли сліпучим палахкотінням крізь шиби ввірвалось сонце, граф хутко підвівсь. Ще крізь сон почув він з подвір'я чийсь сердиті, крикливі голоси. Торопко йдучи коридором, граф потрапив на Клаву.

Вона стояла біля дверей своєї кімнати, злякано й допитливо дивилась на чоловіка.

— Хто там?

— Не знаю.

— Я далі не можу слухати цього калатання,—заговорила вона спішно і хрипко,—розумієш? Кожної ночі, це просто—жах... врешті, я відчуваю себе в казематі. Де ж спокій, обіцяний тобою?

Розгублено граф дививсь обабіч, сам розуміючи ті ж недобрі враження „покою“.

— Гаразд... я забороню... обов'язково...

— І що це за крик? Мужики?

— Так... вони, напевно...

— Хороша справа,—кінці губ її ворухнулись у посмішку зневаги,—однаке, я ще не маю бажання стати мужикам за фаршмак...

— Клаво, ти мислиш по-дитячому... Не кожен злодій є справжній революціонер... Це—банда, яку не визнає кожний порядний уряд у світі...

Граф помітно хвилювався за неї. Стискуючи долонею, говорив з полегшенням, слідкуючи, як через плече на груди спадала чорна змія коси.

— Усе нерви... лише нерви...

Крик на подвір'ї дужчав. Заговорили спішніше, збудженіше. Граф поспішив:

— Іди до себе... Я потім усе розкажу.

— Усе?

— Так, усе, детально... Іди...

Натиснувши всім тілом на двері, вона ввійшла до кімнати з роздратованням і гнівом на чоловіка. Ставши на ганку, з червоними від хворого сна очима, граф тупо слідкував за сценкою біля сараю. Там, щільно скупившись у кільце, стояло четверо „вільних козаків“, а в середині їх ледви манячила руда борідка дядька. По тій борідці граф пізнав Омел'яна. Це не був злодій, а мужик свідомий у всіх своїх вчинках і думках, колишній депутат у Державну Думу, але розгублений у побіжній течії подій, що врешті й скувало з нього добірного й ідейного бунтаря-

народника. Вчорашній хорунжий був особливо злий на допиті, він, раз-у-раз вимахуючи годованим кулаєм, сухо і занадто часто викрикував слово „розстріл“, шарпаючи дядька за плече. Ніби в казані з окропом, дядько крутився, страхітливо позираючи на всіх глибокими очима, що водночас відсвічували і гнів, і ляк. Всі п'ятеро не помітили графа доти, доки він сам, спершись на перила східців не гукнув шумовитий купці людей:

— Прошу.

Хорунжий задрав голову, зиркнув, зірвався й хутко підбіг до східців, і приклав до козирка пальці. Дядько і трое козаків збентежено вичікували на графа, що говорив спокійно і твердо хорунжому зверху ганка:

— Надалі — без допитів на подвір'ї... тим більше, з репресіями, це неможливо... що-дня галас...

І, ткнувши пальцем через плече собі:

— Прошу сюди з ним...

Хорунжий дзвякнув острогами — повернувся. Взявши Омел'яна під руку, повів до східців, а ними в будинок. Козаки пересміхнулись, і постоюючи, рушили в глиб двору, вимахуючи нагаями.

Граф стояв біля кімнати Клави й стукав у-третє. Нарешті за дверима почулось шарудіння стільцем, і звичайне „прошу“.

В кімнаті був розгардіяш. Коло ліжка стояла Клава — вже свіжіша й бадьоріша, ніж тоді, в коридорі.

— Хто там?

— Мужик, і все.

Граф посміхався кволо, овіяний пахощами одеколону, жіночого покою.

— Він тут, у мене...

— Мужик?

— Нуда...

Клава дивилась у вічі графові не то жахно, не то недовірливо. Граф помітив це й усміхнувся тою посмішкою, що значило байдужжя до всього оригінального.

— Я скучив за тобою, Клаво...

Та вона, враз оминувши його, нервово пішла в двері, гукнувши з порогу:

— Ходім!

Омелько з хорунжим стояли в кабінеті графа. Вони ввійшли, коли той ходив за Клавою. Омелько підняв голову, вкриту скуйовдженою сивиною і, стискаючи на грудях свитину, збентежено напіввідкривши рота, слідкував чомусь за кожним несміливим рухом молоді пані. Мебля не здавалась тепер остільки загадковою й важкою, як уночі. Мерехтіло сонце, сповнюючи кімнату рожевим, свіжим сяйвом ранку.

Клава сіла на канапу, раз-по-раз зиркаючи на Омелька, а граф, низький і отуловатий, далеко нижчий за дядька, спробував повести розмову з полум'ярем. Це з перших слів не вдавалося, — мужик насуплений і вдумливий зметуючи шерстинням брів, був схожий на пораненого звіря, якого зловлено і врешті заковано в клітку. І сухі, невпевнені спочатку слова графа, лише дратували та бентежили його.

— Навіщо ви це робите, громадяніне?

Омелько дививсь у підлогу.

— Я нічого.

— Неправда. Вам перешкодили ось... пан хорунжий...

Граф одвів рукою до козака. Омелько хутко підняв сіруваті маленькі очі.

— Я — в затишку прикурював.

— „Прикурював“... Означе, стали чомусь прикурювати що-дня під моїми, ожередами, це, певно, тому, що вам аж ніяк не хочеться спалити мій маєток.

Омелько раптом посміхнувся чудно, збочуючи голову до хорунжого.

— Хрест на вас, Ананію Павловичу... все це—зайвий канат на шию... селянин дурний.

— Ні—хитрий...

Граф повагом сховав за спину руки, не приймаючи спокійно переможного зору з дядька.

— Ви все ж людина освічена... сором.

Раптом виструнившись, Омелько нервово закліпав віями:

— Це—нідочого...

— Хіба? Все так просто,—граф посміхнувся колюче,—пропонував би вам освіту ширшу... хоча б по господарчій галузі, а потім усе надбане прикласти до рала.

Омелько, перемінивши ногу, згорбивсь, не широко розвівши руками.

— Що ж, „большому кораблю большое й плаваніє“... а тільки—як мужик захоче: канат причепить собі, чи вашу, пане, практику?

Граф обернувся до канани.

Дрібно всміхаючись, схилившись на бильця, Клава одверто дивилась на селянина. Граф зняковів і, рознявши за спиною пальці, теж з усмішкою тільки робленою, неживою, звертаючись до Клави, одвів рукою в Омельків бік.

— Неправда, комуніст—самородок?

Клава сміялась уголос, захоплюючо й довго, вся пружно одкидаючись назад, придержуючи рукою гостру корону коси. Хорунжий, не розуміючи нічого, тупо ворочав сивенькими очима по людях, то рівніше підструнюючись, то гнівно позираючи в бік Омелька. Граф знову спробував націлитися в Омелька тим же отруйливим зором, і коли скінчився несподіваний сміх Клави—пальцем ткнув у розхрістані груди дядька:

— От що... думаю вдруге, ви... гм... не зважтесь запалювати цигарки під ожередами... бо коли б... насправді це не мало чогось спільного з канатом.

Вже розгніваний, граф балакав сухо, з нотками.

Очі його бігали неспокійно по Омелькові, руки конвульсійно тримали, наспіх жестикулюючи перед обличчям самородка.

— Розумієш... Я раз на завжди тут тобі заявляю—ще одна подібна витівка з твого боку...

Граф, пальцем крутнувши собі біля шиї, швидко ткнув ним у стелю.

— От... є уряд, якому відповідаємо за наші особисті вчинки, скаржтесь. А палити так... гм... вибачте, не думаю, чи створите ви революцію... „товаришу“...

— Ви маєте чомусь охоту боротись... Протестувати—і, на жаль, а ні якісінького бажання очікувати. Це—головне, головне для спокою й звичайно... гм... для вашого соціального добробуту.

Граф несподівано зробив рішучий рух у бік, сам достотно не розуміючи своєї промови.

— Все!

Омелько випроставсь і спокійний вийшов за хорунжим. З грайливим сміхом в очах Клава підійшла до графа.

— Він що... таки справді освічений?

— Ні—переосвічений...

— Те зауваження його—прекрасне... пам'ятаєш—канат і ще щось...

Граф нервував, вимірюючи кабінет хворою ногою. Клава з опущеними руками стояла серед кімнати, потім, не озиваючись, підійшла до роялю.

Білі клавирні замерехтіли на сонці. Їх аж синювата струнка шереха гарантувала чистоту і бадьорість згуків струмента. Раптом пальці її

впали й бездеремонно порушили цей рівний строгий ряд. Міцний акорд затиш, натомість тихий повій вітру виринув і покотив долиною. Закохалось тепле віття берез, ліс прокинувся і зашумів на тисячу щасливих голосів. Кожне дерево співало, весь простір прокидався, запалювався рожевим заспівом ранку. Ось прокинулись і заспівали квіти. І мелодійні голоси їх, такі ніжні і водночас веселі, розворушили землю. Вся необіймано сильна вона, відчувши гімн, зідхнула в-перше радо й глибоко.

— Ну, досить...

Раптом дужчає вітер і вже не спів, не радість, а злякано ридуючий шум дерев. Загрозово похитують верхи їх, а ніжний лист, безжально збитий вихрем, все сиплеться і сиплеться вниз.

— Ходім!

І все повітря мерехтить від листу. Припали до землі квітки і гімн, щасливий гімн весни затиш, придушений грізним ревом бурі. І тисячі істот гнівних, облитих кров'ю, живих, страшних істот у безумному жаданні на когось підіймають списи...

— Так!

Граф стояв поодаль блідий і здавався ще нижчим, ніж раніш. Він не любив музики, а надто сильних речей, що викликали в ньому хворе роздратовання і навіть ляк.

Клава йшла до чоловіка, вдоволено посміхаючись.

— Цю річ я обов'язково удосконалюватиму, вона моя власна, розумієш?..

Граф повертав до порт'єри.

— Чудово... чудово... ти теж—удосконаленість... вся... чудесно...

Привітно Клава ляскала його по плечі. Вона розуміла вплив своєї музики і буйно раділа цьому. Граф—здавався їй нікчемністю. Що може бути спільного в їх бажаннях, настроях...

А надто тепер, після одруження.

* * *

Рожевим потоком вогню сонце лащило степ. Скрізь по шпильях, як невідомі океани, тримтіли хвилі далечини, під теплим лоскотом сонця ниви гойдалися з притишеним шумом. Від „якономії“ широкий битий шлях вів до села. Ним, нешвидко ступаючи, йшов Омелько. Сцена в графській вітальні залишалась у пам'яті якоюсь іграшкою, серйозного значіння розмові він не надавав, а просто дивувався сьогоднішній поведінці графа. Часом важке, рішуче стрибало в ньому, у всій жердясто-високій постаті селянина, його лице, заволочене рясною павутиною зморшок, з рудою шерстю вусів, дивилося вперед примружено і колючо.

Була неділя. Два-три парубки товклися біля чийогось двору, з одним бубоном; на призьбах де-не-де кілька молодіць мовчки жували насіння. Омелько повернув до останніх. Баби попідіймали голови, збен-теженим поглядом стрічаючи мужика.

— Пархвил дома?

Жінка з чорним від загару лицем, поблискуючи напівздивованими білками очей, хитнула головою.

— Спить?

— Ні... там мужики...

В сінях хатини Омелько почув гомін, а як відчинив двері, гомін стих. Четверо дядків, важно порозсідавшись на лавах, стріли гостя спокійно. Лише один з широким, добротливим, густо вкритим ластовинням лицем радо мотнув головою:

— Що, м'яли, брат?

Омелько, привітавшись до всіх, опустивсь на лаву. Дядьки заворушилися, дехто поліз за табашницями і скоро в невеличкій душній світлиці затуманів гірко-смердючий дим махри.

— Проповідь його сіятельство казали...

Всі хутко повернулись на його голос, а тонков'язий Серьога хитро скинув лицем у бік.

— Та ну? Це вроді б то: „чті отця твоего і матір твою“... чи як?

В кімнаті усміхнулись, постаті заворушилися, блискаючи очима. Омелько долонею твердо пригладив сивину.

— Сидить граф... утрамбувавсь... різати пора...

І холодно обвівши хату:

— Кієвцева розщиталася зі своїми... чого ж?

— Хіба?

— Учора... вночі.

Серьога виструнивсь, цокнувши пальцями над головою.

— То ж воно, братця, і палахкотіло вчора... думав—сіно, аж зна-чить князя підпалювали... а хто казав?

— Михайло відтіль... Спалили й загребли...

І, переждавши хвилину:

— Скрізь палять і б'ють... так чи інакше—їм кінець... австрійця не буде... ми будемо...

Очі розгорілись в Омелька впертим, хижацьким вогнем. Дядьки, мов попригинались, слухали, а він твердо, витискуючи слова, балакав, уп'явшись зором у комін.

— Чого ж сидіти! Скликайте сходку... інше діло починать... а як кругом баталія... різня... тут хату нашу з краю в середину... контрибуція за контрибуцією... худобу продали, ячмінь їмо... тут розговор короткий...

Балачка вщухла. Двері дзенькнули й увійшло душ п'ять дядьків; їх виснажені лиця хмуро дивились на гурт. Привітавшись, вони не сіли, а залишилися стояти серед хати. Високий, чорнявий селянин зняв шапку до Омелька.

— Що ж, Омел'ян Нікандрович, сходку?

Омелько спитав:

— Для чого?

Чорнявий посміхнувся криво.

— Три тищі знов...

У всіх витяглися і заніміли лиця. Спершу хоч би слово, а далі зашамотались, заговорили, мов поспішаючи:

— Кому?

— Не мені ж із тобою... ясно—його сіятельству.

— Нема грошей. Пішов він к чортовій матері!

— Хай строїть шибеницю... всьо-равно.

— Спалить, зарізатъ гада...

Підвівсь Омелько. Він став серед хатини, рукою заспокоюючи гурт. Давно вже сивина його викликала в усіх пошану й довір'я. Повним важкої стриманости голосом, звернувся до всіх:

— Стійте. Зараз усі на сходку. А там вирішим—дамо, чи не дамо Все.

Люди товпищем вийшли на подвір'я. Гарячий, налитий вщерть ласкою сонячних вогнів, день глушили торопкі удари дзвону. Вулицею, повні тривожного ляку, снували люди, здавалось кожен удар ніби пострілом розкидав, потім знову збирав їх до купи. Кілька молодих біля воріт сперечалось, зиркаючи то на селян, то на дзвіницю. Ніби

там горіло, ніби там робилось щось незвичайно страшне для них, для всього світу.

З боку на бік переходили люди, скупчувались, ішли гуртами до зборні.

Снувала дівтора, плуталась у ногах батьків, дідів. Хати замикались наспіх кілочками й ставали порожніми як домовини. А невгамовно-три-вожним бевканням дзвін кликав на сходку. Врешті одною хмурою процесією вкрилась вулиця. Люди йшли не хутко, загрозливо-стриманою, ходою, лише спереду у найтіснішій валці голосно, твердо балакав Омелько.

— Худобу не спродувать. Їм жерти—а нам з нею жити. Сказати—нема, й квит.

Поруч рудобородий дідок ішов, важко спираючись на палицю.

— Сьоз... сину... візьме й повісе.. сукин син... сьо тоді?

Омелько посміхнувся криво.

— Канат—на всяку шию гідний. І графська не чавунна. Затягне.

Дідок замовк, зором шукаючи когось уздовж вулиці.

Підперта дрюччям, на невеличкому майдані стояла халупа—зборня. Натовп поволі посувався до неї. Два козаки з рушницями стріли їх біля східців і припинили рух. Люди замовкли враз, хмуро очікуючи на щось. Це „щось“ було відоме кожному. Дзвін стих. Спереду з п'ятьма мужиками стояв Омелько. Хмуро слідкуючи за кожним рухом варти, вони про щось тихо уривками шепотіли між собою. Раптом і останній говір стих, на східці вийшла невеличка постать у білому, піднявши руки. Натовп застиг, вслухаючись. Постать говорила тихо, несміливо, часто крутячи головою та витираючи чоло хусткою. Це був прикажчик зі „своїх“, заляканий бунтами, однак, дуже відданий графові. Він не любив села, рідко заїздив до нього, а в перші сутички з дядьками з насолодою поціляв у них із-за кутків. Дядьки не лишили прикажчика без здачі, і раз у вітряку (якого за наказом графа він запечатував) на лантухах урочисто розклеїли його фізіономію ножами.

Та засобами хірургії, звичайно, при персональній допомозі графа, лице прикажчикові було зшито, але ж кругленьке, безброве й пухке, воно кумедно було поплетене шрами через ніс.

З його промови тепер виходило, що гроші вимагав не граф, а центр.

— Брешеш!—гукнув хтось із натовпу і люди хитнулися шумом.

— Один вор—граф, центр і ти.

Варта попідіймала голови, коли раптово по боках натовпу тріснулось і перший вал на чолі з Омельком прожогом кинувся на козаків. Їм не дали й писнути, одразу ж зім'яли.

Прикажчика впіймали в сінях, розіп'яли на дверях і били поліньми в живіт, доки увесь синій не скотився по східцях.

Натовп ревів. Чорний мужик з одрізом, ставши проти вікна, гатив у шибки. Гнівний подбїг до нього Омелько і вхопив за руку.

— Ти, дурню... що робиш...

Мужик метнувся і, встромивши одріза за пояс, прикрив його сорочкою.

Під ногами чавкали і перекочувались трупи вартових.

Кілька чоловіка, схилившись над ними, торопко одчіпали зброю. Гурти жінок тікали майданом, підхоплюючи на руки дівтору, ховались по садибах. Бігав Омелько і, розмахуючи картузом, застужено, хрипко вигукував:

— Дробовики... ножі, в кого що є...

І розгублено-осатаніла юрба покїрна одному свідомому голосу, побігла до хат. Звідти з лопатами, косами, дробовиками, безладно

путаючись, вкриваючись лайками, свистом знову мчали до зборні. Ляскаючи курками в дикій гарячковій метушні, закипали нечуваним гнівом.

На смітнику хрюкало—хтось плечистий, важкий, розкарячившись, сокирою одрубав ноги прикажчикові й тіло плюгавенького чоловічка від цього нервово, ніби відчуваючи біль, здригалось.

Поруч закурювали, сміялись голосно, хижо, спираючись на вила, дробовики.

Омелька ще не було.

* * *

Коли хорунжий увійшов до кабінету графа, там було ясно й тихо. З надвору долітав пташиний спів і ніжний шум каштану; сині гардини похитувались од вітру крізь квартиру. Пихкаючи люлькою, граф, відкинувшись у кріслі, з хвилину очікував на козака. Ставши в-струнку біля дверей, хорунжий крякнув, від чого граф прокинувся й руками, впершись на більця крісла, круто повернувся на голос.

— Ага...ви...прошу.

Той уклонився легко, сівши на канапі проти. У графа сльозились очі; мизинцем витираючи куточки їх, він заговорив не скоро, аж поки хусткою не витер заялозенного пальця.

— Зараз неспокійно, добродію...

Хорунжий нервово заколивав кінцями губ, наважуючись щось сказати. Граф помітив це й очікуюче глянув у лице тому.

— Ви що хотіли?..

— Так... відносно сьогоднішнього палія... ви марно одіслали його додому...

— А хіба що?..

Голос графа згучав підозріло й турботно. Хорунжий балакав кволо, з нотками непевності.

— Цей мужик—їхній вождь...

— Я знаю...

— Він зможе накоїти всього... приміром, організує, напад... і ми не оборонимося з десятком людей...

Нагнувшись, граф повторив глухо:

— З десятком...

— Так, з десятком... лише між іншим... — хорунжий зніяковіло глянув собі під ноги, — між іншим... важко... маленьку варту це стомлює... весь час напруження...

Граф мовчав. Хорунжий мрійно дивився у вікно, на ніжну гушавину каштанів, то раптом гостро зводив погляд на графа. Очі їх стрілись— у першого маленькі червоні зі слизиною, у другого підлегло вирячені, на все готові: це приємно схвилювало графа й надало бодьорости його мові.

— Я персонально виїду за збільшенням...

— До міста?..

— Ні, до Ріхтера...

— Ах, це тут, — хорунжий рукою одкинув до вікна. Він має три сотні...

— Я договориюсь терміново...

Граф пильно дивився на козака. Той, відчувши це, здвигнув плечима.

— Я не проти, звичайно...

Дві людини довго й понуро мовчали. З надвору чути було, як то-рохтіли вози з цеглою, що її в неділевний день дехто з дядьків збирав на дворищі для будівлі сараю.

— Маєте коли виїздити?

— Думаю зараз...

Граф промовив спішно, в-друге прокидаючись від хворої дрімоти. Потім, щоб знову не задрімати, мляво підвівсь на ноги і, струсивши крихти тютюну з жакетки, став знеможено перед хорунжим.

— Скажіть там... за коні.

Хорунжий уклонивсь, ще сидючи, потім як ошпарений став на ноги, круто повернув і зник за порт'єрою. Граф обсмикався і підтяг комірця, теж не швидко вийшов за ним. Він, як і ранком, став біля кімнати Клави, прислухаючись. Там, за дверима—неторопкі, спокійні кроки дружини. Як підійшла близько до дверей—граф постукав. Клава штовхнула двері. В кімнаті було хазаїновито прибрано, повітря насичене медовими пахощами бузку. Квіти були скрізь: на столі, на підвіконню, у вазах, у простих чайових шклянках. Граф умостивсь на стільчику біля столу, двома пальцями, великим та середнім почісуючи щелепи. Помітне було вагання його перед дружиною, з причини виїзду. Клава взяла стільця і сіла близько від чоловіка, пальцем ще нерішуче торкаючись його коліна. Граф, упіймавши руку її, легко стиснув.

— Я виїду на короткий час, Клаво...

— Куди?

Жінка відхилилась тривожно. Граф продовжував спокійно, без улюблених натисків і захоплення.

— Мені треба... до Ріхтера... просто, невеличка справа, яку, на мою думку, я зможу налагодити сьогодні...

Знову турботливо й пильно він дививсь у розгублені очі дружини.

— Справи нікчемні... звичайно, я розкажу потім усе... ну?

Він почав гладити її білу руку.

— Це займе три години, не більше... можна, звичайно?

— Я боюсь.

— За мене?

— Взагалі за все.

Очі її лишилися схвильовані. Граф до губів підніс її долоні.

Ніби не помічаючи цього, жінка дивилась крізь вікно, на мрійне тріпотіння тополь, на сизі клубочки хмар, що спішно, спішно пливли через подвір'я до лісу. Польот їх був легкий і вільний, хотілось пливти за ними у голубі простори далі від усього тривожного, насиченого ляком і що-хвилинною нудьгою, між ворогами. Там десь країна—символ покою і радощів життя. Бути в ній, вдихати широчінь волі, впиватись її красотами, це все потрібне зараз, поки ще юність не розтікла, не зсохла на самоті, в ворожому оточенні.

Поруч хрипко заговорили. Клава згадала про графа. Яка невдячність тримати її тут серед убивць, полум'ярів, грубіянів. Ну, ось вам, він каже, що приставить до неї козаків з рушницями. Це, на його думку—життя. Що-дня гнітити себе в кімнаті, навіть рідко коли зазирати в парк, бо, крий боже, там усякі Омельки, Серьogi, Івани, можуть засісти і вбити її з обріза... до речи... Клава рішуче прийняла руку з потисків чоловіка:

— Що таке обріз?

— Обріз?—Граф задумано збочив голову й кашлянув,—обріз... просто... геніальний мужик бере рушницю... відпилює їй ложу... потім частину ствола... і таким чином має щось вроді незграбного пістоля... якого легко сховати за пояс, ну, й за халяву... ясно. Постріл з нього, наприклад, сильніший за рушницю.

Останнє граф добавив з замисленим тоном іронії, бо йому хотілось говорити, аби всіляко примусити дружину піти на згоду. І знову він почав, хапаючись незграбно за її руку:

— Все ж... я повертаюсь до поїздки, це потрібно... і для тебе теж. Якимсь зневажливо простеживши за рухом його руки й суворо звівши на перенісся риси брів, Клава глянула на нього з-під лоба.

— Я знаю...

Граф підсунувся схвильовано.

— ?

— Гадаєш—ні... отже, знаю...

І хитро примружила очі.

— По військово, так?

— Ну-у-у—крий боже,—граф задер голову, все лице його зажевірілось,—за це вибач... не можу ж я ради двох-трьох ідіотів тримати в себе дивізіон... Хе-хе „по військово“... ще що вигадай... ні, ні, ні!

Він гладив її долоні, весь напружуючись у підроблену посмішку і сплющував розчервлені, хворі очі. Та Клава залишилась серйозною, і пильно, не кліпаючи, спостережала цю невродливу чоловікову посмішку. А врешті, що їй від того, куди й навіщо збирається їхати цей плюгавенький граф, що обіцяв їй спокій і гроші. Хай їде, аби з нею були козаки ради спокою. Адже ж знає вона—довго тут не житиме, або селяни, або сама себе випровадить звідци.

З хвилину сиділи мовчки. Заспокоювалось фіолетове обличчя графа, морщилось, задумливо жувало щелепами. У Клави хижо розгорались щоки від спеки та хвилювання. Знову кудлате шмаття хмар через подвір'я, застужена лайка цегельників, хвора мовчазність покоїв. День-крізь-день і дійсно, як це оригінально буде, коли виїде граф—весела чи журна буде її самотинь.

— Увечері їдеш?

— Ні, зараз... так-так... я хотів би іменно зараз...

— Ну... їдь, звичайно... але пам'ятай—сьогодні назад.

— Ну, звісно... звісно... граф зловив для поцілунку її руку.

Дурненький, він так і не вгадав простенької гри дружини. А вона, ніжно поглажуючи ріденьку, жовтувату рослинність на його черепі, лащила м'яко, трішки намішкувато сплющену безживну людину.

— Коли повернешся?... я так скучу, так скучу за тобою... я приготую зустріч тобі, хочеш? Всю з поцілунків, з пестошів...

— Так, так, чудесно, зворушливо.

Клава сміялась, одною рукою тримаючи за підборіддя, другою—ніжно, м'яко поглажуючи голову.

Несподівано коридором чітко пройшов хорунжий.

* * *

Граф виїхав по обіді з чотирма стрільцями. Він довго прощався з Клавою й через те був солодко схвильований, Сонце звертало на полудень і припікало так, ніби мало думку за якусь хвилину пересушити землю на порох. Деревя попускали листя й не ворухились, сповнюючи повітря пахощами теплого клею.

В покоях було ще жарче. Особливо в кімнаті Клави. Повна меблів, вона не вміщала тої нестерпучої духоти й повітря, в ній ставало гаряче, як у лазні.

Вся в білому, з одкинутими на груди двома зміями кіс, стриманою ходою Клава йшла коридором. Хотілось знайти в цьому ніби зачарованому будинку, живу істоту, сісти поряд і розмовляти. Про що завгодно, аби розмовляти дружно, лагідно. Десь у низу, захльобуючись, кричала дитина. Це, певно, у Польки. Ах, вона така хороша, приязна ця Полька зі своїм байстрам, так чудесно вміє готувати смачні обіди й співати вечорами у своїй кухоньці.

Часто, лежучи в своїй опочивальні, Клава несамохіть прислухалась до тих пісень. Вона не розуміла, не розбирала слів, але чомусь мотиви, такі зажурні, самотні, як і Полька, турботним напоем вливались у груди їй, стривожували, хилили до смутків. І чому в цих замушкарених, придуркуватих мужиків такі милі й ніжно вражаючі співи. Невже дійсно придбали вони їх ось тут, повзаючи на просторах ланів, за щоденною брудною працею, що повна страждання і злиднів. А втім... що їй до цих невідомих і непотрібних довідок. Хай де хочуть, беруться чи народжуються вони, їй зараз нічого, зовсім нічого не треба, крім пісні. Полька така мила й здатлива на все й з охотою співатиме їй під рояль.

В кухні було до того парко, що стіни мокріли, вкривалися по кутках зеленуватою пліснявою. Полька перемивала посуд над плитою. Її запечене, аж бронзове обличчя, вкрите ластовинками загару, було одверте й жваве.

В неї мило й привітно світилися голубі виразні очі, здоров'ям і силою пашило від її пружкої граційної постати в підтиканій сірій спідниці й кохті з заголеними руками. Так швидко, вміло перебирала вона посудом, начисто шпаруючи його тряпкою і zarazом, повним любови й досади голосом, прикрикуючи на байстря:

— Реви далі мені... я тебе ревну ганчіркою...

Байстря, Микитка, років п'яти, головате, замушкарене з ніг до голови, слізно дивилось на матір такими ж, як у неї, виразними, синюватими баньками очей. Воно не плакало, а лише схлипувало час-од-часу, ніби дражнилось, підвищуючи охриплий голос. Брудним лицем його текли струмочки сліз, що від очей до щелепів йому ніжно промивало білі стежечки від пилу.

Клава ляснула в долоні, коли ввійшла.

— Сором, сором. Такий козак і плаче...

Козак від несподіванки збочив голівку, висунувши й підтерши язиком носа. Полька, привітливо блискаючи дрібним рядочком зубів, не залишила грізно-любовного тону, ніжно позираючи на сина.

— Спитать би чого...

— Казуть—пан... і бить поцали... хлопці...

— Пан?

Клава реготала з захопленням, на хвилину присівши біля нього. А десь у душі намотувався важко сум, що навколо тільки злоба, скажена, рабська лють на все оце подвір'я. Та все ж обличчя її не покидало розгонистих, майже дитячих тримтінь сміху. Своєю білою рукою вона довго й ніжно гладила його брудну голівку, вкриту біляво-шовкуватим волоссям.

— Ну, гаразд... цить... ти не ходи до хлопців... ось їх салдати ба-тогами захватять... знатимуть тоді... як битись... цукерки в тебе є?

Зовсім утішений, Микитка підбадьорився і розбалакався.

— Нема... поїв уцьола... аби ще...

Полька зайшла од сміху.

— Щоб ти був сказився, габолот, і сорому нема тобі, га?

Клава посадила Микитку й сама сіла на лаві поряд.

— Балакай—кажи... а ввечері цукерки будуть, правда Митю?

— Угу... будуть...

— А мамка хай кричить... їй не дамо.

— І не дамо... і хай кличить...

Полька не поверталась, а дошпаровувала посуд. Микитка посидів з хвилину, потім сповз із лави і, позабравши довгих череп'яних „коней“, виволік їх на подвір'я. Клава заговорила враз, вся, аж питливо пере-хилиючись до дівчини.

— Полю... у вас є ще якась робота?

Полька обернулась напівздивовано.

— Ні... може десь...

Клава встала з лави і схвильовано підійшла до неї.

— Краще хай... ні, добре...

І м'яко беручи за плечі її:

— Полю, мені сумно... так сумно, що вмерла б з охотою зараз... ми підемо до залі... й ви... заспіваєте... добре, Полінко.

Ніжно, ласкаво, трішки одхилившись, вона дивилась у вічі дівчині.

Полька набік одставила казанка, об хвартух не швидко витираючи руки.

— Підем... тільки співуха з мене...

Клава не дала закінчити й обняла за шию її.

— Не кажіть.. ви так чудесно, так прегарно співаєте... я завжди стурбована, коли де почую вашу пісню... Підем, Полю... я ждатиму вас там... біля роялю... гаразд?

Полька здивовано дивилась на панну.

— Ну, прийду.. прийду...

— Дивися ж... через п'ять хвилин...

І, ласкаво погрожуючи пальцем їй, вийшла.

Полька прийшла навіть раніше. Панна вже сиділа за роялем, нащупуючи нерішуче якусь мелодію. Вона враз схопилась, обнявши і щільно притиснувшись до її щок.

— Яка я вдячна вам... яка вдячна... ну, ставайте ось тут... біля мене.

І за руку підвела її до свого стільця.

— От чудесно. Уявіть собі я гратиму, ви співатимете, це буде надзвичайно хороше... ніби в когось на вечірці. Правда?

Полька вимита, бадьора від того, трішки червоніючи від ніяковости й сорому, стала на показаному місці. Клава ласкаво й погрозово дивилась на неї.

— Не соромтесь і не лякайтесь... от, розумієте. Співайте так, як там у себе на самоті... ну, починайте яку.

Полька, вагаючись, задивилась у вікно, хрускаючи пальцями. Сотні пісень було в неї, але панночці, певно, хочеться сумної. Тоді враз, глянувши на білі кісточки роялю, виструнилась Полька і почала одну. Ця пісня була її улюбленою, що так на диво міцно в'язалася з її долею, з її обплтованим життям батрачки й покритки. Пісня з „Кобзаря“. А чи знала вона, чия це пісня? Чи знала, хто долю її викривав словами раніше, й ось тут у сотий раз проказує її отаким, як Клава пустотливим і безтурботним людям.

Потроху Клава шукала акомпанімента. І як знайшла, пісня набрала тужливої задуми. Десь ніби в глибині грудей Польчиних ховались слова, натомість один мотив, пройнятий розпукою і сумом життя, рвався на волю, знеможено-ридальним криком.

Полька скінчила й усміхнулась. Клава припинила гру й дивилась на кісточки, що десь умирали ще довгим, далеким акордом відголосків. Потім рішуче прийняла руки. Полька, ніби забувши пісню, дивилась на суворий, рівний набір клавіатури, що завжди тихо чарувала її музикою.

— Сідайте...

Панна наказала слабо, якось безтонно і Полька притягла стільця, сіла поряд.

— У вас чудесна коса, Полю.. ну, покажіть...

Дівчина не розуміла тону. Лише бачила, як солодко і хитро мигтіли її великі, м'які очі та кінці губ тримтіли жагуче. Механично піддаючись їй, вона витягла з коронки гребінь, коса, розпавшись, звиваючись

покотилась спиною темна і тепло густа. Клава обережно пальцями погладила цю скручену, рясну хмару волосся.

— Яка краса... ні, я заздрю вам, Полю... слово чести, заздрю... дайте мені.

— Візьміть.

Клава смикнула обережно і більше розворушила, розкидала шовк. Полька сміялась незрозуміло, поглядаючи на панну. Раптом, зовсім близько перехилившись до неї. Клава подивилась на дівчину трішки з острахом, трішки з цікавістю, пальцем торкаючись її коліна.

— Полю, ви боїтесь мужиків. Як от, скажемо, вони підпалять нас, га?

Полька на диво дивилась просто у вічі панні.

— А що ж вони зроблять мені? Піду в інше місце наймусь...

— Та-а-а-ак, — якось чудно розтягаючи слово, промовила Клава й запитує знову подивилась на дівчину.

— А нас уб'ють, Полю, мене теж уб'ють?..

Тепер серйозно, вдумливо, Полька дивилась на білі, аж прозорі руки панни.

— А чого ви думаєте—уб'ють?

І посміхнувшись, нерішуче:

— Можна втекти, раз таке діло...

Клава, не зрозумівши її, обернулась і взяла акорд. Полька підвелась і ставши, як тоді, близько стільця панни, почала заплітати косу, скинувши її на груди. За вікном, з нудотним дзеленчанням співали комарі, схилялось листя каштану, повне важкої дрімоти. Ставало душно, й у залі все робилось нагрітим, розпеченим. Клава, почувавши, як м'яко слабнуть руки її, поволі зупинила гру. Останні удари завмерли також сонно-знеможено під її пальцями.

Коридором почулись стихшено-повільні кроки хорунжого. Через хвилину він зупинивсь на порозі, весь делікатно згинаючись, одною рукою придержуючись за край порт'єри, другою прикладаючи до козирка. Голене лице його було пітно-рожеве, очі запливли й були примружені у вину вату посмішку. Клава одкинувшись на стільці з обвислими руками й привітно кивнула йому головою.

— Заходьте сумувати з нами.

Це промовила вона якимсь пустотливо-журливим тоном, дивлячись на нього запрошуюче, трішки нахиливши голову. Хорунжий підійшов широким, розгонистим кроком, і також розгонисто всівся на стільчику, де Клава садовила Польку.

— Що у вас,—запитала Клава і поклала руки на клавіатуру. Хорунжий, хусткою потираючи лице, дихав поривчасто з підсапуванням.

— Спека,—промовив він таким тоном, ніби спека також має щось надзвичайне, спільне з селянами.

— Спе-е-ка... — Клава всміхнувшись безвиразно, метнувши лівою бровою—ця новина всім відома й прикра...

Вона, примруживши очі, слідкувала, як, доплітаючи косу, тихо нагнувшись, з кімнати виходила Полька. І коли порт'єра хитнувшись за нею, трішки бадьоріше глянула на козака.

— А мужики?

Хорунжий незрозуміло випучив на неї сірі баньки.

— Нема нічого...

— Ви певні!

— Гадаю.

— Ну—так... і перед самим носом його пальцем посварилась ласкаво.

— Дивіться, ви мій страж тепер... розуміте?

Хорунжий, зіпивши губи, проговорив соромливою посмішкою в стелю.

— Дуже радий...

Повернувшись у її бік, він раптом одхилився схвильовано. Очі цієї панни так близько мигтіли від нього, а в них стільки було, незвичайної для нього, п'яної, м'якої ласки.

— А чим це ви доведете, пане хорунжий?

— А чим же?... — перепитав він, дивлячись у миготливі іскорки очей. Клава, раптом перехилившись через спинку стільця, сперлась підборіддям на складені одна поверх другої долоні. У хорунжого на обличчі з'явилась тупа, трішки самовдоволенна посмішка. О, врешті ж і на нього дивляться, як на мужчину, а не як на сотенного барабанщика.

Але чим же справді доведе він їй свою вірність, свій зухвально скажений намір боронити життя цієї чарівної особи. Ну, звичайно, за першим натяком чи спробою мужиків вломитись на подвір'я, він просто межі очі їм стрілятиме з кулемета, доки вистачить сили й набоїв. Так.

Клава сміялась до нього очима.

— А коли заб'ють вас раніш за всіх?

Хорунжий розвів руками.

— Тоді... помру.

Панна, зненацька відкинувшись і тримаючись руками за спинку стільця, заколихалась від неглибокого, легкого сміху. Їй так давно хотілось цього сміху, тривожно-жагучої колотнечі в грудях, що схвильовує й її саму і надійно радує кожного зі сторонніх. І в той момент, коли знову ще з незахованими на лиці хвилями сміху, впала вона підборіддям на долоні, а хорунжий дивився під ноги собі повним льокайського зніяковіння поглядом — увійшла Полька. Ввійшла вона тихо, як ніколи, й стала на порозі, широко розкривши на панну округлені в терпкому лязі очі. І в той момент, коли розпалена уява хорунжого творила фантастичну картину жіночих обіймів, ласк, почулось одне — знайоме, коротке слово дівчини.

— Мужики...

Поривним рухом Клава вийшла за стілець, хорунжий не швидко, але здивовано підняв розпашене лице до Польки. Напіввідкривши рота, він щось хотів промовити до неї, як коридором зненацька загуркотіло кілька важких ніг. Перший ускочив чорнявенький, невеличкий козак степової варти з рушницею в руці, задиханий і схвильований. Випростуючись, він розповів, що нивами в напрямку його світлості маєтку суне ціла орда озброєних людей.

Якийсь час у кімнаті було тихо, потім вражено скрикнула Клава:

— А-а-а-а...

— Це „а-а-а“ раптом підкинуло всіх на ноги. Полька підбігла до панни. Схилену на руки з блідим обличчям, вона провела панну кімнатою в коридор. На зустріч біг Микитка, радісно схвильований і кричав, захоплено вимахуючи рукою.

— Салдати стрілятимуть, мамо...

Полька виширилась на нього.

— Цить... сволоч...

Микитка втих і дивився, куди мамця вела таку білу-білу „бариню“, що ніби сонна поклала на плече їй голову. А Полька, відчинивши двері кімнати й одною рукою взявши за плече Микитку, увійшла з ним туди. Там дівчина пустила хлопця, а панну, обережно взявши під голову, спустила на ліжко. Клава розкрила очі.

— Замкніть двері...

Полька повернула ключем у дверях, а як повернулась до ліжка, на неї глянули великі, з дитячим ляком очі панни.

— Що буде?

Полька не хвилювалась, лише жалісно, трішки нервово дивилась у вікно.

— Нічого... хто зна—чого йдуть вони..

Це „хто зна“ не заспокоювало. На щокан у Клави виступив піт, вона одною рукою вчепилась за спідницю дівчини:

— Сядьте тут, біля мене...

Полька взяла стільця й сіла. Микитка примостився коло ліжка, весь захоплений і меблею, і голубими, такими чудернацькими стінами кімнати.

На подвір'ї найбільше метушилися і кричали чорнявенький козак та хорунжий. Останні восьмеро автоматично і мовчазно виконували розпорядження. Зі стайні виволокли кулемета і, притягнувши його до забору, крізь дошку націлилися ним у толоку. Хорунжий, зморений та обурений від злості та тривоги, лаявся і безперестанно цвіркав слинею крізь зуби. Раптом, осяяний якоюсь думкою, витягнувши бравнінга, він розмахисто пустився бігти до куп цегли за сараєм. Там коло возу працювало два парубки. Нехотя, скидаючи по цеглині на купу, вони тихо розмовляли, раз-по-раз тикаючи пальцями то на парк, то на толоку. Хорунжого вони не запримітили і лише лачно повернулись, коли той, змахуючи револьвером, закричав на них:

— Встать!

Обоє вмиль посплигували з воза, сполохано вп'явшись очима в салдата.

— Пішли вперед!

Хлопці не разом рушили, хорунжий за ними, не спускаючи, а поціляючи в спину бравнінгом.

— До конюшні! — хрипко викрикнув він, і парубки, покірні останілому виглядові його, ішли, спотикаючись через бур'яни, до стайні.

— Заходь!

І дві постаті ввійшли в двері. Хорунжий, затиснувши за пояс револьвера, бахнув дверима, взявши їх на гак. Потім пригнувшись, подвір'ям перебіг до своїх. Купка озброєних людей на животах лежали в палісаднику, крізь щилини забору виткнувши на толоку дула рушниць. Біля кулемета торопко дзенькав чорнявенький, важко й нерівно дихаючи. Хорунжий ліг посеред і, зіпершись на лікоть, мовчки почав закладати обойму набоїв у подану одним із козаків „японку“.

День танув, розплавляювався білим вогнищем сонця, мерехтів і переливався голубими хвилями по толоці. Порожнє дворище мовчало насторожено.

Пливли на північ одинокі передвечірні хмарки.

* * *

Розпорошеною подільною стрічкою степом рухались селяни. Ішли наврогостедь, через ниви, баштани, кукурудзиння, іноді перегукуючись окриками, цокуючи курками дробовиків, одрізів. Гарячий пил землі смажив ноги, більшість із них ішли босі, переплигуючи реп'яхи, збиваючи в повітря ніжно-віясті пушинки, що підіймалися і танули вгорі якимись грайливо-фантастичними комахами.

— Твій баштан, Сидоре?

— Мій...

— Хороший...

І в чийось руках репнув, закров'янившись, стиглий кавун.

— Ану, сюди трохи...

— Гризи, браток... це наше, не графське...

Кілька щелепів, пінуючись, енергійно зачавкали.

— Добрий, їй-же богу, добрий кавун,—кректав якийсь миршавенький чоловічок з ломом,—воно в таку жару, братця — хвасонно. Як, Омел'ян Нікандровичу?

Омелько не їв, а тільки лащив очима солодкі шматки. Ішов він у купці селян виструнений, живий, пишно, уважно шукаючи чогось на голубуватій целені кряжа. Поруч з постаттю Геракла, у розхрістаній на всі волосяні груди, у червоній сорочці ступав Йосип. Чимсь містичним, звірячим одгонило від його водянисто-мутних очищ, затулених жорстокою шершавиною брів. Одна рука його міцно вп'ялась у комір сорочки, друга гойдалась повільно при боці з берданкою. І, витискуючи з грудей охрипле шмаття слів, він раз-по-раз гостро показував рушницею за шпиль, звертаючись до Омелька:

— Вийдемо на кряж—стрілятимемо...

Той хитро підкинув ліву брову.

— А як же, стрілятимемо.

Йосип примружив чотирикутне, низьке чоло.

— Може б... не слідувало йти... розгонять... вивішають, як собак...

Поруч заслухались насторожено, Омелько посміхнувся байдуже.

— Думаєш платити...

— Чим?

— А тим, що є.

— Онучами?

— То не їхня справа... хто онучами, а хто життям...

Омелькові не дали скінчити. Його слова вщерть переповнили злом і Йосипове, і серця останніх. Голота загула гнівно і швидко, як рій роздратованих бджіл. Змахуючи руками, дядьки переходили на бік, то забігали наперед, щоб краще було чути Омелька. Бо все ж, скільки б не кричали вони, а гіден пошани й авторитету був цей же таки, плескуватий сірий чоловічок, неподоланий бунтар, чудесний земляк і порадник. І ніби крізь фільтр важкого набору лайок, суперечок і просто виття, чітко, міцно й упевнено заговорив Омелько:

— Коли не підемо, не знищимо павука сьогодні—завтра вас і дітей ваших поженуть до тюрми... Коли ж тюрми набиті вщерть, то ось там,—Омелько показав на шпиль,—то там, на графських ланах, ви тлітимете день і ніч у роботі, доки зерно степів ваших не висиплеться долу... села групуються в загони... стоять по лісах... чекають підмоги... підемо до них... підемо?.. кажіть!..

Він зупинився і юрба, озброєна жаданням помсти, не разом теж зупинилась. Знову почулись окремі голоси, далі загомоніли швидче і врешті загули, зливаючись в один голос протесту:

— Раз ідемо—знаємо, куди йдемо.

— І дома один чорт—пасло...

— Запалити, то вдруге не сяде. Пішли!

Сотні ніг гупали, товкли огуд, збивали золотистий цвіт сонячників, розкраювали іноді опецькуваті голови кавунів. Щось єдине гнало всіх туди, до бурхливої купи людей на чолі з Омельком.

— Чого розбігались? Ходіте швидше, швидше давайте.

І знову покірні голосу ватажка, бігом розпорозувались у довгій нерівній атаці. Знову заколихались стиглі полотнища ланів, заляскотіло листя кукурудзиння на баштанах.

Сонце знялось на обід, день умлівав, колихався увесь по шпильях мрійними хвилями, легкими й ніжними, як тихі прибої моря.

Повні вдячної ласки, ниви хвилювались, вітались колосом до хазяїнів, торкались затерзаних, порепаних рук, що виростили, сплекали їх на цих просторах волі і плоду.

Оточена густою порослю бур'яну, просто серед нив випнулась плескуватим тім'ям могила. На тім'ї певно стояв курінь, тепер же він сумно просвічував ребрами, все дужче схиляючись на бік. Хто йшов проти, обминав, аби не дати знаку про себе варті, бо з цієї могили, як на долоні, видно було й економію, і весь Марцинкевичів ліс. Одначе, за могилою не разом зупинились. Ішла недобудована залізнична колія, за нею ж толока спускалась низько і рівно до самісінької огорожі маєтку. Купка, де був Омелько, заворушилась, злилась, а до них незабаром стеклись і всі останні селяни. Знову ж тоді широчезне, тільки не шумне коло щільно й запитуюче оточило плескуватого чоловічка. Гарячий людський віддих, смердіння тютюну, покашлювання—все це очікувало, все було наелектризоване, збуджене, захоплене одним тривожним жаданням бою. Омелько зненацька, розштовхуючи постаті, поволі вибравсь і став над самою колією. Він метнув зором вздовж неї, де ця красиво рівна стрічка ховалась за вибалком, далі, якось незрозуміло поглянувши в сотню хмурих очей селян, рукою провів вподовж насипу.

— Ляговись... аби видно було якономію...

Слово іскрою пройшло по натовпу, зараз же коло потроху розтануло. Окремі, ніби сполохані кимсь постаті, розбіглись, одна біля другої виповзли й лягли над верхом насипу. Лягали так, щоб лише видно було маленьку площу толоки, саме біля маєтку й, звичайно, самий маєток. Не лягли Омелько і два підстаркуваті дядьки. Вони стисло розмовляли про щось, але не довго. Скинувши на плече рушниці, мужики помчали вподовж колії, минувши цеп, і аж над вибалочком всім видно було, як видерлись і попритискались вони до насипу. Пождавши, доки влаштувались там, Омелько перекинув у руках австрійку, торопко всунув у неї кілька набоїв. Ліг він поруч Йосипа, що, повернувши голову до нього, з-під козирка кров'янистими очима, тупо слідкував за кожним його рухом і словом. Омелько спокійно позирнув на цього велетня, одклавши на бік рушницю.

— Кажі сусідові—не стріляти, доки не вийдуть з дворища... і далі...

Доки переказував Йосип, Омелько сказав тому, що лежав ліворуч, молоджавенькому парубкові, з полтавськими, солов'ячими очима. Хутко обидві фаланги взнали про це, і готувались поволі. Спокійний за все, Омелько очікував на початок „роботи“, а почалася вона незабаром. Перші постріли тих двох селян над вибалочком яскравіш освітили селянам хід справи. Немудра Омелькова стратегія викликала серед людей здивовано-одобрюючий гомін, всі раз за разом попіднімали голови в бік пострілів, слідкуючи то за маєтками, то за людьми над вибалком.

На одинокі постріли з маєтку відгукнувся кулемет. На це очікували всі. Чітко, рівномірно захльобуючись, іноді машинка гнала кулі на тих двох, що зрідка побахкували собі, аж геть у стороні. Пройняті екстазом задоволення, селяни поприкипали зорами у сиву каламуть толоки, звідки тріскотіли рушниці. Не розуміючи гри селян, панська варта витрачала останній запас набоїв.

Омелько напружено слідкував за цією комедією. Дивився він частіше й довше за тих двох, весь збираючись у найпильнішу увагу і лише ненароком, як на щось, що тільки перешкоджувало грі, скидав холоднуватим поглядом на економію.

Минуло хвилин із п'ять. Врешті стрілянина з вибалочка вщухла, а з якономії потріскували одні рушниці. Хижий, у злій одвертості Омелько скочив на ноги.

— Під-німайсь!

І неймовірно хутко, давно наелектризована юрба перелетіла насип. Збігаючись, то розпорошуючись, стріляючи навпопад, люди мчали толокою, штовхаючись, перечіпаючи один одного, наспіх закладаючи набой. Кулі свистіли у них над головами, шарпались і заривалися в землю. Пройнята ідеєю нападу, осатаніла валка людей не знала ляку, а вп'явшись каламутними очима, летіли на дворище звірячим бігом.

З маєтку перестали стріляти. Десятеро людей, не стримавши скаженого натиску ворога, зашарились палісадником. Лише хорунжого осяяла спасенна думка. Сховавши в кешеню бравнінга, він пригнувся, оскільки було можливо, побіг ло стайні. Там, зірвавши крючка, він ухопився за двері, рванув, та вони міцно тримались кимось защеПЛені з середини. Весь синій, перекошений від ляку і злости хорунжий безнадійно шарпав за клямку, звисаючи на ній і б'ючи каблуками по одвірках. Повний злої іронії, голос із середини протверезив його:

— Не стукай, бо не одчиниш... зривай...

Хорунжий перекосив щелепи. Бравнінг блиснув у його руці націлений у двері, але не вистрелив—десяток дужих рук учепились за плечі хорунжого і повалили на землю.

— Полеж та не пручайся, браток... хе-хе.

Чиясь зашкарублена лапа вивернула кисть його руки і з неї випав бравнінг. Хтось засміявся злорадо, хтось лаявся і ця мішанина лайки, сміху й тріумфального крику ще глибше притисла хорунжого до землі.

— Встань! Ану, підніміть його!

Знову ті ж сильні, грубі руки, покірні чийомусь наказові, ніби всохлу гилляку, поставили хорунжого на ноги.

— Іч, випаривсь, стерво. Іч закрутивсь!

— Та ріжте зараз його. Чого ж там.

— З лиця землі... Зараз...

На подвір'ї де-далі ставало гучніше. В атмосфері, повній збентежено-радісного гуку, барвисто пересипаного лайками, свистом, ясно відчувався повсталий раб. Раб, що, знайшовши свою самотність, свою працю, омочену потом і кров'ю днів, раб, що несподівано жорстоко поставився до цієї праці, зневажливо, ступив на все ногою. Хорунжого оточило десяток селян на чолі з Йосипом. Чутно було, як тряслись і стукали від цього невпопад щелепи загейканого ворога.

— Одбивсь?!—проговорив хтось іронійно.—Ану, Йосипе Михайловичу.

Коло врочисто розступилось. Перед довгастою, збоченою постаттю хорунжого, убгавши в широчезні плечі голову, став Йосип, повагом засуваючи рукава. Тривожно схвильована видовиськом, громада купчилась, і вже страхітливо зиркала на обох. Хорунжий мовчав з білим, повним безпорадності, страдницьким виразом обличчя, а на щоках його зачервоніли густі плями.

Оступившись крок назад, Йосип зметнув рукою. Люди похитнулись у сторону, поприкипавши очима в пудовий кулак мужика.

— Наживсь на світі?

Хорунжий дико ворочав баньками на гурт.

— Христись, невіро...

І Йосип трусонув кулаком, з-під брів хижо озираючи козака. Хорунжий раптом, глибоко й обнадіяно поглянувши на цього велетня, торкнувся пальцями чола.

Йосип не опускав страшної руки, хрипко однотонно наказуючи:

— Говори: во ім'я отця...

— „Во ім'я отця“...

— Стань на коліна...

Це було більше для зручності удару. Бо коли хорунжий, ледви зігнувши одну ногу, нахилив спину й голову, Йосип раптом, напіводвернувшись від розмаху, вдарив кулаком його по тім'ї. Всі виразно вчули хряскіт кісток, всі ясно побачили червоні шматки крові на розбитому черепі. Лицем униз, широко відкинувши руки й ноги, лежав хорунжий. Громада зімкнулась потроху, ніби прочунявшись.

— Готов...

Йосип, нахилившись, пальцем, з розмаху штрикнув у місиво крові на тім'ї, всадивши його до половини в рану.

— Готов...

Когось скарьжило після такої аналізи стану життя і, розметавши юрбу, білявенький дядько без картуза, вхопившись за деревце акації, ригнув у бур'ян.

Весь гармидер, весь тріумфальний розгардіяш у дворичі справляв неповторне вражіння нападу самого Батія. Ніби захоплені всі разом голодною якоюсь панікою, сотні людей у запаленій нестямі трошили, збивали клунешні і конюшенні двері. Вкінці дворича, де рівними стежками жасміну починався парк, збіглась найбільша купа селян. Бурхливим колом оточили вони десяток коней, трьох тонконогих, виїзних арденів, і останніх—робочих. Їх за храпи держали кілька дядьків, а всі навколо критично, пильно оглядали худобу.

— Ці до плугу, ні... не годяться... цих зараз порізати.

— Сімох забрати—це наші... це коники добрі...

— В'яжіть до колодязя.

Сімох забрали й повели. Од останніх трьох, викоханих, гнучких красунів одійшов у сторону кругловидий селянин з рудими пучками волосся на щелепах, пригнувшись, повагом наперед них лагодив рушницю.

— У лоб стріляй... слух, Пилип... У лоб,—говорю—стріляй.

Пилип не відповів, а випроставшись приціливсь у першого з білою зіркою. Кінь очікував піднявши вигибом енергійну, тонку голову з великими синювато-сивими очима. І ні від кого жодного натяку на жаль, на будь-який протест проти цього вчинку. Один з одним, збентежені, не розуміючи смерті, коні зривались і падали в бур'ян, ронизані в голову, то в груди кулями спокійного стрільця.

Раптом позаду зчинився крик—то дерлись у будинок. Коні зразу ж забулись і натовп вихором кинувся до східців. Вузькі східці не вміщали такого потоку людей, тріщали і підгинались дошки. Але добра половина людей гупала вже десь коридором у покоях.

Як на те, худоби в подвір'ї знайшли мало. Корови й вівці були на паші від економії досить далеко; вистріляли, які не були собаки, перевернули і підпалили дерев'яну будівлю кукурузника. Від цього понесло чадом, сивий навал диму задушливою пеленою слався по паркові, повільно розриваючись об повне гілля дерев. Всі останні будівлі, що були за житло робітникам, не чіпали. Самі ж наймити з жінками, дітьми теж кинулися руйнувати маєток. Врешті подвір'я спорожніло, останні постаті ще метушились від стайні до навісу, що загорівся через хвилину з усім господарчим реманентом і половою. Далі й полум'ярі зникли, тільки двоє хлоп'ят з руками за спиною, жадібно, далеко осторонь спостерігали, як горбилась і лопалась нагріта черепиця, як усе нижче й нижче хилились, тріскотіли під гострими язичками вогню пружинисті ребра кроков.

Першою офірою була рояль. На ній спочатку „програло“ кілька бажаючих, далі хтось, замахнувшись, ударив по срібному набору кісточок ломом. З гуркотом божевілья срібні палички попідплигували й розсіпались підлогою. Тут не було грабунку. Все блискуче, розкішне тут було

непотрібне, зайве в обслугованні цієї маси, воно безжально, свідомо нищилось на місці, кидалось, зникало непомітно під ногами.

Хтось істиком перішив уздовж графського робочого стола, даремно намагаючись розкряти його надвоє. Це не вдавалось, одначе, не переставали доти, доки й увесь шкляний, чорнильний прибор і книги і ваза з квітами не перетворились на скалки.

В сусідній кімнатці, біля розклеєного комода трое дворових жінок, вхопившись за синій сувій шовку, червоними від зла очима дивились одна на одну. Обличчя їх де-далі лютішали, щелепи конвульсійно тряслись.

— Пустити!

— На!

І ткнула хвостату дулю.

— На вечерю собі... пусти, кажу!

— На!

Іще раз дуля...

— Пр-ранцювата, гадость!.. кому ти тичеш її!..

Руки обох піднялись і, недоладно заметелявши в повітрі, сплелись у довгу чудернацьку з вереском борню. Ніжний сувій м'яко заколихався над ними, третя жінка, що мовчки спостерігала бійку, з тихою та смирною вдачею, швидко змотавши шовк, пхнула за пазуху собі й вийшла в двері до селян.

Один Омелько стояв у коридорі. Рій думок, планів метушився у голові його, час-од-часу хмарки суму живим контрастом на тлі загальної радості окутували його. Він не зустрів тут графа, через це хмурым сумнівом озирає покої, очима шукає хоч би кого з хазяїв. Правда, візит мужицький, до деякої міри нахабний, одначе, цілком природний в умовах теперішнього життя, але ж це не значить, що граф повинний сидіти на горищі, або ж під спідницею своєї панни.

А щось крізь шум і гуркіт у покоях, він усе ж виразно почув напроти себе гомін. Гомін ніби десь з-під землі, придушений, короткий, повен жаху, очікування й тривоги. Не було сумніву, що говорив хтось за дверима, вузькими дверима, що їх і не примітив ніхто, біжучи. Ступаючи навшпиньках, яко-мога обережніше, Омелько підступивши, притулив вухо якраз до замкової щілини. І звідти почув:

— Тихше... ну, хай б'ють... сюди ж не ввійдуть, не ввійдуть. По голосу Омелько пізнав Польку. Далі розпачливо, придавленим тоном шепотіла панна:

— Що роблять... що роблять... бо-о-оже мій...

— Не треба... ну, треба ж, кажу... цитьте, бо почують і прийдуть, скоро прибудуть граф...

Омелько, як і тоді, одійшов навшпиньках до покоїв. Останнє слово Польчине яскраво освітло, вказало план дальшої роботи. У кабінеті він, тихо взявши за руку вусатого парубка, що здіймає з величезної люльки срібний, масивний ланцюжок, одвів його в коридор. Там, показуючи на дверці панни, він проговорив вперше владно, гостро:

— Стань тут, і нікого, розумієш. Є що?

Хлопець вийняв нагана.

— Це—добре... ставай.

Парубок одійшов і притулився до одвірка, ще заклопотано вовтузячись над ланцюжком.

Омелько йшов униз. Ішов прудко, сильно вимахуючи руками, повний нових планів. Спустився по східнях, до кухні. В душному закапелкові було тихо, темно. Полька наволочками позавішувала віконця од мух. Спішно він зірвав одну. Стало світліше, можна було шукати

потрібного. Омелько зашаривсь під лавами, перевертаючи, брязкаючи відрами, глечиками. Нарешті аж у кутку між ганчір'ям знайшов плетенку з гасом. Узнявши в руки її, хилитнув повільно. В плетенці було доволі.

Ідучи коридором, він лив потроху на дошки його, а в кабінеті соковито змочив підстилки й меблю. Натовп засопів гидливо, вчувши запах нафти, одначе, з задоволенням спостерегав Омелькову роботу. Бо це ж головне й найбажаніше їм видовисько, це ж те, що, змивши щедріть непотрібне збіжжя цього будинку й самий будинок, змітає разом останки їхнього гніву. У залі трошилися, складалися на купу стільці, комоди, шахи, картини. Все обливалось гасом, дбайливо, не минаючи жодної сухої, незайманої містини.

Хтось „для сквозняку“ рушницею бив у вікна. З дзвоном ніжного кришталю, шиби підплигували й, осяяні полудневим промінням сонця падали з хряскотом то в палісадник, то на порожню сковиряну підлогу залі.

Омелько витяг сірника. Сотні голодних очей вишкирилися на білу мініатюрну трісочку, що повагом переверталась між пальцями селянина.

— Ану, ану... це палахнють хвасонно.

Люди заворушилися, обличчя у всіх витяглися в холоднувату посмішку. Сірник черкнувсь, знявся жовто-прозорим полум'ям. Як розгорівсь до диму—Омелько, ступивши крок назад, повним зневажливості рухом кинув його в щілину зваленого дерева й ганчір'я. В ту хвилину звідти вихопився клубок горючого диму, а разом у коридорі приглушив усіх вибух із револьвера. Омелька ніби хто підкинув, рванувшись крізь застиглу масу людей, він миттю опинивсь на місці тривоги. Парубок, поставлений коло дверей панни, стояв у глибині коридору, а перед ним, зігнувшись і підвівши вверх лікті, нерухомо лежав австрієць. Омелько підбіг до парубка.

— Хто?

— Стою... а він ще й.. ну, й присадив.

В кінці коридору на протязі одного метра від підлоги віконечко.

Переступивши труп, Омелько прикипів до запиленої брудної шиби в подвір'я. „Так, масток згорить. Але де граф? Чому нема графа?“ Бентежність росла, і, як повинь, несла з собою велику низку нових планів. Раптом стало неможливо думати. Вихор огню знявся і притиснув у коридорі добру сотню селян. Задні напірали, гули затиснуті димом і розпеченим повітрям.

Дехто зазирнув у вікно, думаючи виплигнути в палісадник, та кожен боявся впасти з другого поверху. Але в коридорі душив дим. Гіркий і густий від фарб, він дерся, роз'ятрував очі, заважав дихати. Омелько ще стояв. І раптом в очах замайоріла сіра, струнка лава австрійців перед парадним ходом і граф з застиглою посмішкою „гостей“—дядьків. На нього раптом дико натиснули. Повернувшись проти переляканих облич селян, він зняв догори руки. Постать його вирівнялась, оскільки було можливо, чимсь владним, переконуючим віяло од цієї невисокої людини, селянина, пройнятого зненацька твердою думкою—радою.

* * *

І шум завмер поволі, і сотні червоних роз'ятрених димом очей надійно і збентежено вп'ялись у поширені сіруваті ватажка.

— Слухайте... граф з салдатами—тут.

Юрба сколихнулася, попідіймала голови. Омелько показав на труп:

— Ось один і сотня—перед будинком... Братця... я про одно... слухайте...—голос його міднішав,—всі виходьте за мною... біжіть до річки... в ліс... вони не вистрелять... чуєте? Тепер пропустіть мене...

Німі постаті дали пройти Омелькові. Одначе, він не йшов далеко, а ставши біля дверей, звідки виразно за годину перед тим чув голоси жінок, постукав кулаком у дошку.

Тихо.

— Полько!

Знов тихо.

— Відчиняй, не бійся—чуєш!

Відповідала тиша. Омелько повернувся до гурту. Стрівся очима з Йосипом, потяг за рукав до дверей.

— Сіпни.

Велетень взявся за клямку і, вхопившись обома руками, сіпнув до себе. Двері взялись горбом, дзвякнули зламаним замком і розчинились. Омелько увійшов перший. Рожевий присмерк не дав гаразд розглянути людей одразу. Але згодом побачив біля столу Польку. Зі спокійним, очікуючим виразом обличчя вона стояла, зігнувшись, руками притискуючи до ніг Микитку.

Омелько не чіпав її. Прудко підійшовши до ліжка, пальцем ткнув у м'яке плече панни, що лежала, зарившись обличчям у подушку. Він ще раз, злегка труснув за плече.

— Ану, встаньте на хвилину... чуєте?..

Голос його брнів тривожно, але без злости. Клава не ворушилась. Тоді обома руками взявши її під руки, Омелько поставив жінку на ноги. З білим, мов полотнище, лицем панна стала перед ним з розширеними очима.

— Ну... стріляйте... бийте... гвалтуйте...—повним злої розпачливості голосом шепотіла вона й запитуєче дивилась на сивого чоловічка в жакеті,—ну, беріть... ну...

Омелько сплюнув, ведучи до дверей її.

— Кат-зна що вигадуете... ціла будеш... ступай.

Панна хилилась на руках його, кумедно-швидко перебираючи ногами.

Омелько, раптом ставши праворуч неї, вийняв з-під сорочки обріза. Клава впала, впав і Омелько. Але тут же підвівсь і злісно шарпонував за руку жінку.

— Ти, гнида. Йди, бо...

Обережно вони ступали східцями вниз, а ззаду живим потоком тривоги сунули люди. У сіннях, добравшись до виходу, Омелько пхнув рукою важку половину дверей. Крізь денне світло мерехнула в очах сіра, тісна стрічка сотні, в білому кітелі граф. Рушниці шарпонулись у верх і опустились не разом. Граф стояв білий, в нікчемному, безпорадному злі, підплигуючи, розмахуючи руками. Так, цей миршавенький, нікчемний чоловічок одурив його. Одурив просто, нехитро, але переконуюче для його світлості планів. І він не може зараз крикнути ротмістрові „стріляй“, доки одріз цього чоловічка не торкається голови Клави, його життя, його гордоців. Палай, руйнуйся, маєток, зведений наказом ясно-вельможних предків, репайсь, земле, лише не стріляй ти, нікчемний плюгавенький селянин, хитрий ворог і злопаршивий хаме. Так, так... тікайте ви, мужики, ви, полум'ярі, ви, смердюча купа рабів, тікайте сміливо через парк, на греблю, в ліс, де очікують вашої підмоги хлопські гармати. Падайте, цілуйте ноги вашому злохитрому землякові, бо ні жодна куля, доки одріз його повільно хилиться над чолом панни, ні жодна куля не просверлить вам спини.

Останні кроки загупотіли і зникли. Спорожніле дворище, насичене перегаром пожежі, ще повне хаотичних вражень набігу. І ось серед нього залишилась лише сіра стрічка, граф, Омелько й Клава.

Стрічка не рухалась, стежила мовчки, хмуро за цим видовиськом, а граф очима пораненого звіря дивився на дві постаті. Так, ще хилиться одріз, ще пильно, гордо дивиться на нього плюгавенький селянин у жилетці, і роздирає на двоє його панську душу... Але... граф зметнувся назад—одріз прудко перейшов од скроні Клави до Омелькової. Омелько сміється, чує... хочеться крикнути і кинутись на відчайдушного... ну, ну...

Стрічка салдатів-чужинців завмерла, стежив розгублений ротмістр, казавсь очима граф.

Він бачив, як упала й безсило відкинулась на землю зомліла дружина. Омелько торкався одрізом своєї скуйовдженої з сивиною голови.

— Спасибі, пане... так і годилось...

Люди заворушилися. Це він, жалюгідний повстанець говорить йому. Ну, ну...

— Беріть, пане, що залишиться в гнізді вашому... та тікайте світ за очі... не ваше подвір'я це... і знайте...

Ну, ну, далі... так, так... смійся й кажи, дурню.

— І знайте, що його світлість—мужикові не сусіда.

Омелько ще затримався на хвилину, далі, якось важко повернувши голову, вистрелив у вухо.

Коли ж, dokonче розпанаханий злістю граф підбіг до Клави і вхопив за голову, зазирнув у вічі їй—вони дивились на його півсплющені, навіть без тривоги крізь каламутну слизину смерті від серця.

Ротмістр закурював, салдати слідкували за пожежою і посміхались нишком.

С. Солоне.

Н І Ч

І.

Часто бачу я себе в люстро (вірніш—бачив, бо зараз замість люстра, маю можливість бачити своє обличчя лише в кухлі з водою).

Так.

Бачив я біле, з синіми жилками обличчя, широкі сірі очі, ніс неправильний, татарський.

Були білі комірчики, краватки з золотими краплинами, картасте кепі. Жінки називали мене, жартуючи—„маленький“, „біленький“.

Зараз, повторюю, бачу я своє обличчя лише в кухлі з водою.

Обличчя чорне, виснажене і синіх жилок уже нема. А замість комірчика та краватки тіліпається різноманітне, брудне ганчір'я.

Це для тепла.

Коли я п'ю воду з кухля десь коло громадського крана, або на кухні в добродушної філантропки, я зажмурюю очі. Мене часто питають: навіщо я це роблю, та я відмовчуюся.

І ніхто не знає.

Лише колишній професор філології Боденко, що в громадську війну (за військового комунізму) спився автомобільним спиртом, а зараз продовжує „русько-горькую“ та „денатуратку“, лише професор Боденко. говорить іноді своїм пропитим хрипким голосом:

— Він зажмурюється, щоб не бачити себе... Бо іноді таким чином можна розгледіти своє справжнє обличчя... Справжнє... Розумієте ви, людські недогризки, що таке справжнє обличчя? Ні! Ви цього не розумієте, бо мозки ваші завбільшки з курячі. Не розумієте ви також, що людині в нашому становищі, вгледівши своє справжнє (слово „справжнє“ знову підкреслюється) обличчя—залишається тільки...

І колишній професор філології Боденко робить рух, ніби він накидає на шию зашморг.

Це дуже неприємний, я сказав би, надмірно страшний рух. Але робить його Боденко, прищмокуючи язиком, з виразом садистичної насолоди на лиці.

До речі, він кожного вечора обіцяє повіситись або перерізати собі ножом горло, проте, кожного ранку його можна знову побачити на лавочці в скверу. Кожного ранку він п'яно хропе у сквері, або, коли „набузить“, просипається в районі міліції...

І кожного ранку такий же обшарпаний, колишній підполковник Мигунов, від минулої слави якому залишилися тільки великі, пишні вуси, що, як і раніш, пестяться, начісуються гребінчиками,—підполковник лейб-гусарського його імператорської величності полку питає професора, потираючи сивого від горілки і трохи розваленого від кокаїну носа:

— Ви ще не повісились, професоре... доброго ранку!

На це професор філології Боденко, як завжди, незмінно суворо і похмуро відповідає:

— Це живий я, дякую за турботи... Чекаю, коли виростуть ще більші ваші пишні вуси. Тоді зріжу їх, сплету вірвовку й повішуся

на ній. Цим вчинком я заб'ю двох зайців—себе і вас, бо без вусів ви вже не животітимете. Життя вам заповнюють лише вуси... Крім них, у вас нічого нема.

Підполковник голосно регочеться:

— О-о-хо-хо! Кажете, вуси? Більш нічого?

Судьба его снабдила...

Не давши більше нічого...

Декламує він хрипко і потвiрно.

Але за професора та колишнього підполковника його імператорської величності лейб-гусарського полку Мигунова я сказав так, мимохить...

Сказав ще й тому, що жили ми усі вкупі—на квартирі у зводниці й господарки кубла Маланії Гнатівни Переребченко. Всупереч тому чудернацькому переконанню, що, мовляв, зводниці і господарки кубел повинні бути обов'язково товсті,—я мушу сказати навпаки—наша добродійка особою своєю нагадувала запечену гадюку,—така вона була чорна і така тонка. І ніби цю гадюку не допекли, і, випустивши живцем, наділи на неї старовинного бриля з довгим пір'ям, на диво довгу сукню і гостроносі черевики „джимі“.

Жило нас у неї семеро—з умовою: гроші платити справно. Коли хто запізнився і в призначений день грошей не платив, його викидала наша „Недопечена Гадюка“ на вулицю.

Крім професора, підполковника та мене, ще у Маланії Гнатівни мешкали: злодій Мотька, хлоп'я років шістнадцяти, з кошачими очима, ніби кішка, яка щойно злизувала сметану; молодий слюсар з заводу „Молот“; дівчина з видавництва „Село“ та ще особа „невідомої професії“. Наші кутки розділялися фанерою.

Ще можна додати: Недопечена Гадюка була закохана в підполковника з пишними вусами. Корінь закоханості—ті ж таки славетні вуси.

Кожного ранку, прокидаючись, Мигунов розправляв вуси. На ніч обгортав їх у тоненькі папірці, годинами начісував, фіксував... Легаючи спати, колишній підполковник намагався нічим не рушити вус.

Про кохання.

„Дама“—Недопечена Гадюка мала гроші, рябе зморщене обличчя, 43 прожитих роки, половину сивого волосся, гаряче-пригаряче серце і бажання одружитися. Любила вона „молодцуватих мужчин“ і щоб вуси були—во-о!..

Вона зідхала, що радянська преса не видає шлюбної газети. За це й ненавиділа радвладу.

Але справа обійшлася без шлюбної газети.

Головне—пишними вусами володів наш „приятель“ підполковник Мигунов.

Серце Недопеченої Гадюки розтало. Підполковник був великий естет. Він любив прекрасних жінок. Він багато знав про тіло—постави фігуранток кордебалету, починаючи з Харкова і кінчаючи Ніццою. Він де-що розумів у верхових конях і вмів розрізнати ямайський ром від рому гавайського. Любив Мигунов усе дороге, тонке, гарне.

Наша Запечена (або Недопечена) Гадюка не була естетична особа. Але підполковник Мигунов вважав за потрібне для людини їсти не менше, ніж три рази на день, крім того, він пив горілку й нюхав кокаїн.

Для цього потрібні гроші. Гроші були в Недопеченої Гадюки...

Через тиждень коханці збиралися йти в Загс. Але якась зла особа відрізала колишньому підполковникові правого вуса.

Того ж ранку Мигунов повісився на горищі на бантині.

Вбита горем господарка згадала, що ми з професором не платимо за свої кутки вже по три дні.

(А становище у нас було, ой, яке скрутне!)

І ось ми,—цеб-то я—початкуючий, невдалий письменник і, колись славетний професор Боденко—опинилися на вулиці.

II.

Про себе.

„Молоді люди“ моїх років—сидять за столами у конторах, заповнюють чорними блискучими значками сотні аркушів паперу, чекають надбавки „жалування“. „Ухажують“ за дівчатами, що так само 7 годин пишуть, похитують ногами, смокчуть цукерки і, коли ніхто не бачить, припудрюють носики і підфарбовують губки.

Згодом ці „молоді люди“—одружуються, „плодяться і розмножуються“... Наживши геморой, ходять по лікарнях і з насолодою розповідають про свої хвороби.

Іноді молоді люди моїх років—відкидають ногою все те старе, тисячорічне, що хоче оповити їх буйну молодість—та беруться за суспільну працю, беруться за „перековку світу“.

Іноді вони перемагають життя, „беруть його за грудки“, розливають по землі радість запалу й боротьби.

Про радість зараз пишуть багато.

Це гарно. Хай розливається рікою радість, юність, бадьорість! Без неї зів'яв би світ.

А я зараз писатиму про важке, про чорне писатиму.

Бо є ще в нас люди, що, мов неприкаяні, плутаються по провулках величезного міста, є люди, що страждають гірко,—їх треба вивести, показати.

Мої типи мають право на існування у художній літературі, оскільки вони ще існують у житті—мізерні, напівзгнилі скалки минулого.

І друге—після лютого, важкого, чорного,—солодке буде веселе та бадьоре.

Бо не забачивши поганого, як же пізнаєш красиве, життєрадісне?..

Я трохи відступився, бо обіцяв сказати дещо про себе...

У велике, задимлене місто мене притягла пристрасть до літератури.

Мріяв—книжечка... Невеличка, хоч би манюсінська книжечка, а зверху моє прізвище...

Більшого не бажав. Любов до літератури відняла у мене все—спокій, працю, кохану жінку.

У кешені лежав лист від неї, зім'ятий коротенький лист. Вона одружилася з другим. Вона більш, ніж я літературу, любила гарні вбрання, смачну їжу і теплий затишок.

Лист кінчався звичайними словами: „до тебе більше не повернуся, бо покохала іншого“.

Я, бувши нею, написав би замість „іншого“—„інше“... Було б вірніше.

Я залишився самотній, як людина.

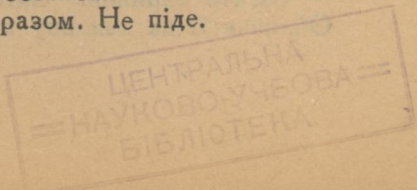
Мав лише вірші. Клав душу в них, клав силу, молодість. І вірші мої „повним кар'єром“ летіли у редакторські кошики.

Були редакції, де мене зустрічали із солодкими посмішками, читали мої вірші й штучно, пз-редакторському жалкували:

— Знаєте, м-м-м... Рими у вас... те-є... шкандибають... Образи занехтувані... Що ж, пишіть... може...

А в інших редакціях мене зустрічали просто так:

— А-а-а! Це знову ви? Зайдіть іншим разом. Не підє.

І лише іноді друкували мої вірші. Рідко.

На біржі праці мій номер був 18001.

Іноді я знаходив собі якусь роботу. Чистив подвір'я, латав черевики, вантажив вугіль, взагалі—робив, що під руку трапиться.

Ось і все про себе.

Додам. Коли позбувся коханої дівчини—позбувся й теплого кутка Недопеченої Гадюки.

Але про це вже я здається говорив.

А втім, я не знаю—навіщо я пишу про себе. Кому потрібний я—злосна людська скалка, відокремлена від усього чудернацькою пристрасстю до поезії?

Навіть Недопечена Гадюка, женучи мене з кімнати, скрикнула:

— Гнида ти соплива! Забирай свої папірці, бо...—Вона сказала те, чого я не можу навіть вимовити... Боляче мені...

Боляче не за себе, а за мої вірші, за мої милі вірші. Боляче за людськість, поміж якою ще туляться Недопечені Гадюки і полковники з пишними вусами.

Я знаю, що ще не прийшов той час, коли людськість розчавить ногою подібних потвор.

Але він прийде.

Прийде й лікар, великий лікар, що вилікує тих хворих, злидених і затурканих людей, про яких писатиму я далі. Вірю. Твердо вірю.

І навіть, здихаючи десь під тином, я вже зів'ялими, напівсмертними вустами прошепочу:

— Ві-рю!

III.

У професора подрані картасті штани.

Він дивиться на все зі спокійною мудрістю людини, що пройшла вже життя, що бачила багато дечого цікавого і нецікавого, а потім усе набридло і в очах так і застигла назавжди легка нудьга.

Він не захоплюється нашим, на диво скрутним становищем. Але й не журиться особливо.

Тонко, іронічно усміхаючись крізь побите й подряпане скло окулярів, він підносить до мого обличчя мідяну, зеленувату монету і говорить:

— І так, юношо, ми з вами маємо три копійки... Оскільки держмонетне подвір'я випускає ці монети, остільки вони—гроші... Але тут піднімається величезне, в нашому колі безумовно, питання: „що ми зробимо на ці три копійки?“

Мовчанка.

Я не відповідаю. Я гадаю, що ми вже дійшли до самого нікуди.

Осінь.

Вулиця.

Місто.

Повз нашу лавочку проходить повія в мокрому пальті, на мить зупиняє на нас погляд і змурить чоло.

— Бариші деліте, старічок?

Професор киває головою.

— Так, дівчино, легкого поводження, ви не помилилися. Ми ділимо бариші, що виручили на життєвому базарі...

І ляпає по плечі повію:

— Люблю прозорих, проникливих людей...

— Багато баришів?—питає повія.

Обличчя її на хвилину прояснюється.

А що, мовляв, коли й справді ці фраєри* змили** що і ділять гроші? Може хто з них візьме і її, мокру повію.

— Ви, баришня, питаєте—багато баришів? Ось.

Боденко показує три копійки.

— І остача ще непроданого краму—цеб-то ми, власною персоною я і мій колега по нещастю.

— Чорт старий!—злісно кидає в обличчя професорові повія. І поволі йде через сквер до головної вулиці...

Професор кутається в дивовижні рештки від драпового пальта, зшитого мабуть ще за юрської ери. Намагається напнути неіснуючий комір, але з того нічогісінько не виходить і він спокійно констатує факт:

— М-да-а-а, юноша... За всього свого бажання—наше становище я б не назвав блискучим... Але, юначе, ви не вішайте носа. Ви не забувайте, що, не дивлячись на осінь, безпритульність і голод, ви маєте всього 23 роки. Ех, мій любий юначе! Двадцять три. Як легко видертись вам з цього багна. Коли... не зіб'єтесь з копиток...—Професор хитає кудлатою головою, хитає журно і я зловляю на собі його м'який, любовний погляд.

Вже насовується сутінь. Сіра, олив'яна, вогка.

По бруку, розбризкуючи багно, пробігають візницькі фаєтони. Візники, в синіх жупанах, сумовито й одноманітно скрикують: „е-еп,“ наслідуючи „дутим“, і пащі провулків ковтають їх укупі з пасажирями та кінями.

Вогкість повзе за мою подерту тужурку і холодним язиком облизує моє одубіле тіло. У черевиках повно грязюки. Я щільно тулюсь до Боденка, щоб позичити в нього хоч трохи тепла... І не отримую його...

Професор філології примружує очі і роздумливо говорить:

— Ви щасливий, юначе, молодістю вашою щасливий! Потім ще ваше щастя і в тому, що хоч однією ногою, та стоїте ви на грані нової епохи яку я навіть не можу забачити...

Але чекайте... Я одійшов—що ж робитимемо з трьома копійками?

Боденко робить вигляд, ніби це питання його надмірно цікавить.

— Ви голодні?

— Так, я голодний... З учорашнього вечора я нічого не їв, і мені дуже хочеться курити.

Професор думає:

— Гм... голодні, це поганенько! Ненавиджу я голод! Найгірша річ, бо робить він з людини тварину... Найпрекрасніше віднімає в людини—гордість її—розум, велич... Та це філософія. Повернемося до реальности. Тут недалеко в мене є знайомий крамар-бакалій. Мерзотна людина, паскуда, можна сказати, найгірший недогризок людини. Перед його скупістю пушкінський „Скупий лицар“ здається найщедрішою людиною. Але мені часто дає краму—ковбасних обрізків, ветчини, огірків, булок. І не тому, що поважає мене, а просто—потрібний я йому буваю іноді: заяви складаю, раду подаю. Так ось, піду я зараз, може чого в нього розживуся.

Зникає Боденко. Я сиджу сам і смутно мені, і гірко. Ще раз виймаю я заялозенного конверта, виймаю аркуша, довго й допитливо дивлюсь на такі знайомі, й такі рідні рядки, але літери вже зливаються, бо на дворі темніє і слів я не розбираю...

Ну, це не конче потрібно.

* Фраєр — не злодій.

** Змити — вкрати.

Текст листа я знаю на пам'ять. Від слова до слова. Але чомусь від того, що зараз не можу прочитати листа, робиться мені ще гірше і самотність свою відчуваю гостро—ніби невидиме лезо ріже на шматки моє серце. У боковій кешені лежать мої вірші. Зараз вони обпікають тіло. Бо й їх опаскуджено, облите багном.

Здавлюється горло. Плакати мені хочеться, чи що? Ну, ну—це вже дурниці! Терпи козак, отаманом будеш. І я терплю.

Я зціплюю зуби, охоплюю руками голову в мокрому кепі, намагаюся навіть не здригувати від холоду.

Хоч би трішечки тепла. Мізерна крихітка жіночої ласки, одна прихильна посмішка і ніжний поцілунок. Один... Багато не треба.

Ні, це розкіш. Розкіш, не по кешені.

Нехай би хоч мій професор обійняв мене своєю великою рукою, притулив би голову мою до своїх грудей і... тоді б, здається, я краще почував себе.

Живе слово, живу людину хочу відчути...

... Тиша...

Перед вечором місто важко зідхає задимленими грудьми, оповите густим туманом, величезне і страшне в своїй величності.

Перед вечором з фабрик тягнуться робітники... Переповнені людьми трамваї, хижо блискають очима лихтарі, виригнувши сіру купу людей, ковтають нову.

Бовкають дзвоника і трамваї мчать далі, бризкаючи сміливими іскрами. І перед вечором місто ніби на дві частини розколюється могутнім лезом доби. Тоді одна частина нова—шумить зібраннями, співами, молодим реготом, дзвінками, свіжими голосами. Яскраво світяться відчинені двері театрів, назви кіно блискають різноманітними літерами, деś відбуваються літературні вечірки, деś кується життя—світле, бадьоре, радісне.

І в передвечірньому тумані з під воріт, з ресторанів, шинків, під згуки „джаз-банду“, „гоп со смиком“, з тюремних пісень, під тоскно-буйні розливи гармошки та „румунських оркестрів“—поволі висовує своє сифілітичне з'їдене віками обличчя воно—побите, але не зовсім добите—старе!..

З тісних кімнат околиці виходять на здобич дешеві, невміло нафарбовані повії, у поганеньких, дешевих одягах, надушені двадцятикопійчаними духами...

Вони продають себе дешево—іноді тільки за горілку („погрій нас, ципочко, а ми тебе погріємо“)...

Відають своє тіло вони у підвороттях і ходять парами. Коли одна продається, друга стежить за двірником.

А з центру, з гарних кімнат—виходять теж повії: дорогі, у каракулі, оксамиті, золоті. Від них пахне духами „коті“, на обличчі вміло накладено фарби... Ці не тиняються по вулиці під дощем. Вони йдуть по своїх кублах, що вдень прикидаються мирними й недоходними ресторанами-льохами з назвами „Версаль“, „Замок Тамари“, „Три друга“.

В них є свої місця, свої господарки, і тіло їх продається в таємних кабінетах дорого — продається непачам з бездоганно білими комірчиками, одгодованим робітничою владою, хижим трестовикам, що ладні вмити пустити на вітер десятки заводів і фабрик. Продаються закордонним „дільцям“, випещеним, чепурним англічанам, наманікюрем туркам, балакучим французам.

І все це разом з „румунським оркестром“, з риданням струн гитари, щебетанням мандоліни.

Разом, разом усе, напівгниле—під пісні і дзвякання срібла та золота—з кожною хвилиною вмирає, догниває, доживає останні години...

... Увечері ж злодії: скокарі, маровіхери, ширмачі, нальотники лагодять свій струмент. Близько робота, гроші, безглузда гулянка, вино, горілка, жінки.

Або:

куля

смерть, Бупр, варта, ґрати...

Падає густий туман, ніби жива істота, дихає неприємним, гірким подихом, ворухиться, повзе.

— Юначе, ви ще живий?

— Так. Живий я. Безумовно, я живий.

Професор філології, важко дихаючи, сідає коло мене і стомлено говорить:

— Приніс, молодий чоловіче, вам „закладку“. Але ж втомився! І недалеко, а здається—сто кілометрів одмавав...

Глибокий віддих.

— Старість, юначе! Знаєте ви, що таке старість? В додаток—вовча старість? О, це мерзотна річ. Я не бажаю ворогові своєму цієї штуки.

Говорячи це, професор розгортає пакунок. В ньому з фунт хліба, шматочок брудного сала, обрізки ковбаси, огірок і сотка горілки.

— Ну, що ж, давайте трапезувати, юначе! Але з умовою—горілки ви п'єте лише два ковтки—решту мені... Я замерзну, хлопче, без горілки. Моя кров уже не гріє мене.

— Я зовсім не буду пити горілки,—відмовився я.

Цьому колишній професор дуже радіє. Він бере собі лише крихітку хліба й огірок. Вибивши долонею затичку, жадібно п'є нахильді. Кожен м'язь на його худорлявому обличчі здригається. Сива борідка тримить, тримить клоччя подертої одежини. Шкло пляшечки цокотить об зуби. Я пильно дивлюсь на цю людину і з боєм думаю: в його голові така сила знання, така сила знання, ерудиції—він міг би й зараз кинути своє подерте шмаття і викладати новій, допитливій молоді все те, що знає він, колишній професор Баденко.

Але його знання, його ерудиція, могутність людського розуму уклалися в горільчану пляшку, зіпсувалися алкоголем, обезволилися...

Випивши горілку, професор обережно ховає пляшку в кешеню й говорить:

— Нехай полежить тут, прийде чорний день, ось тобі маєш шість копійок з Вінпромторгу за пляшку. А ви їжте, молодий друже, навалюйтесь. Не дивіться на мене. Я не їм взагалі. Вже тілові моєму не треба їжі...

Я жадібно доїдаю хліб, ковбасні обрізки і на очі мені виступають слюзи—школа професора, як людину, і шкода його знання, що гине даремно тут, у туманах нічних скверів та провулків. І сливе ридаючи, я прохаю, Боденка:

— Слухайте, Петре Семеновичу! Киньте ви все це. У вас же знання, у вас великі знання. Мені довелося читати одного разу ваші книжки. Це ж геніальні твори. Чого сидите ви тут? Зараз же новий час, перебудовання старого, ламка минулого, стільки для вас роботи—свіжої, вдячної роботи. Ех!

Професор підвів на мене свої очі і жалібно подивився на мене. Так жалібно і тужно, що я здригнувся. І тоді мені пригадалося колишнє, давніше.

Хлопчиком був ще я. Пригадалося.

— Осінь, паморозь, туман, калюжі. Коло наших воріт лежав чужий, старий, облізлий пес. Він лежав, устромивши гострий ніс у землю і здригувався від холоду й осінньої вохкості. Юрба хлоп'ят кидала в нього каміння, цурпалля, штрикала дрюччям. Пес тихо-тихо скиглив.

Я вискочив з хати і розігнав хлоп'ят, погрожуючи покликати діда. Песа я погладив і, відчинивши хвіртку, почав кликати його в подвір'я.

Собака ворухнувся, хотів підвестися на ноги, але не зміг і подивився на мене повними жалю й скорботи великими очима, ніби бажаючи цим сказати: „Сх, куди там мені вже! Нащо я тобі потрібний, такий старий і знесилений“. Із очей собаки капнули дві дрібненькі сльозинки.

Пес здох під ворітьми. І минуло вже багато років, коли знову я натрапив на такий же випадок. На цей раз очі належали не собаці, а людині—колишньому професорові філології.

Мовчанка і тиша. Лише отдаля гуркотять трамваї, ревуть автомобільні сирени, цокають по бруку підкови коней—пульсує кров у жилах міста.

Потім мовчання порушив Боденко. Тихо й схвильовано він промовив:

— Нове... Нова праця—говорите ви. Ах, юначе, як любив я колись працю. Як мріяв я про неї—могутню, життєрадісну працю. І як колись, так давно, що навіть не пам'ятаю, сонце чи дійсність—десь на горіщі, у маленькій кімнаті, завжди задимленій синіми хвилями тютюнового диму, збиралися молоді люди, повні енергії й бадьорости в червоних сорочках і за чаєм та незмінною студентською ковбасою (треба зауважити—надзвичайно дешевою і остільки ж поганою) цілими годинами вирішували світові справи. Цілими ночами мріяли про перебудовування старого, темного світу на новий, прекрасний, світлий. І поміж тієї молоді був теж такий же хлопчик—молодий, замріяний і повний життєрадісності хлопчик. Ви зараз, юначе, бачите його перед собою. Ось він: кострубатий, сивий, опухлий від горілки, вкутаний у подерте шмаття, що дуже мало нагадує звичайний людський одяг. Ось він—недогризок, шмат напівзгнилого м'яса, сміття людське.

Професор гірко ткнув себе перстом у груди і, стримуючи нерівність голоса, продовжував:

— Слухайте, мій юний друже, я не брешу. Ні, я кажу дійсну правду—я колись був кучерявий, я вмів гаряче говорити, запалювати слухачів; і коли говорив, мої русяві кучері падали на чоло. Як ми хотіли боротися! Скільки нас юних, повних сили згнило у казематах, скільки повернулося з боротьби зіпсованих, з'їдених сибірською цингою, спалених сахалінськими вітрами. Були й удачливі. Ці відбувалися лише сидінням у тюрмі. Такий був і я. Мені пощастило кінчити університет. Але сили надломилися. Я хворів, учився далі, мучився від проклятого минулого. І як мріяв я про нове майбутнє!.. І вірив у нього... І коли... коли знов воно прийшло... я...

Боденко впав на моє плече і крізь ридання скрикнув:

— Я вже не бачу його! Осліп. Те, прокляте минуле життя... Виїло воно мені очі, розшматувало мене, розбило, виссало всю кров, весь запал. Я зробився слабодухий. Тому до боротьби не здатний. Знесилений, хворий... Я хотівся до драбини життя все нижче й нижче.

З голови професора зсунувся старий кашкет без козирка. Сиве волосся розвіялося по вітру. Перекошене мукою обличчя, тримтіло кожним м'язем, кожною своєю частиною, кожною зморшкою.

Стиснувши кулаки, професор грізно, здушено прошепотів.

— У, прокляття! Скільки нас понівечило ти! Скільки сильних голів зіпсувало ти!.. О-о-о... Мерзотне, чорне, гидке! Чекай! Ми здохнемо, за нас помстяться молоді, дужі!

Сів, обняв мене і знову поклав кудлату свою голову на моє плече.

— Ви, мо, думаєте: сп'янів, мовляв, старий, недобитий пес!

— Ні-ні, вірю, вірю вам.

— Тверезий я, лише боляче мені... Я ввесь час мовчав, замкнув душу свою. Бо перед ким же розчиняти її? Хіба перед Гадюкою, або її покійним ухажором? А з вами говорю. Важче мені, ніж колись, а говорю... Треба...

Зупинившись на мені поглядом, Боденко хитнув головою:

— Голубе мій, як заздрю я вашій молодості. Скільки ви ще побачите нового, коли виб'єтесь таки на гору! А ви виб'єтесь!

Помовчав. Скрутив тримтятими руками цигарку і довго розпалював її. Закуривши, винувато всміхнувся:

— Дав би вам закурити, але нема більше тютюну! Викуримо вдвох цю цигарку! Не побрезгуєте?

— Ні.

— Так ви благаєте, щоб я вилазив звідци? Ні, пізно вже. Не могу... Я, коли прийшла революція, захопився... Прокинулось те молоде... Працював в інституті, голодував... Уже був підточений... До революції 8 років отак блукав... Але терпів... Та горе наше—тонкодухі ми, тонко-сльози, інтелігенти. І тут не стримався. Насіли білі.—Відступав з більшовиками... Трупи людські, конячі... Випущені кишки. Білі жорстоко, нещадно, по-звірячому б'ють наших, вішають. Наші теж нещадно б'ють білих... Не бачив живих людей. Бачив лише два суворі, сковані з заліза класові обличчя. І смерть, руїни, гробові черви, скрізь вогонь, дим, сльози. Це бачив. Була боротьба і люди були такі жорстокі! І цього простого, як $2 \times 2 = 4$, я не зрозумів. Перелякався. Не про таку мріяв революцію. То думав: рай на землі настане. А воно виявилось, що я, професор філології, не взяв до уваги одну малесеньку рисочку—"рай" гвинтовками та кулеметами здобувають. Тисячами смертей. А манна та перепели з неба тепер не падають.

Ну, й не стримав себе—"кишка тонка". Ще нижче полетів. Горілка, кокаїн, морфій. По-о-їхало. Зараз не видерусь.

Довго сиділи мовчки.

Потім професор підвівся і сказав:

— Ну, добре... Мені треба ще декуди сходити. Ми зустрінемось іще. Сквериків багато.

Звісивши голову, професор пішов геть. Але зупинився, важко повернувся до мене усім тілом і тихо кинув:

— Юначе... Щось мені здається, що нині умру я... Час уже... Як ви думаєте, га? Час розчистити дорогу для іншої, корисної людини? Так... Ну, що ж—усього найкращого!

IV.

Куди подіти вечір, ніч—довгу, довгу ніч?

Мурашками проповзає по спині жаж при думці, що аж до ранку мушу блукати я провулками нічного міста... І лише вранці зможу прикурнути десь у пивній, коли не знайду собі праці і не здобуду грошей на ночліжку. І так кожного дня.

Невідомо доки.

Зіскакую на ноги. Піт, холодний піт вкриває мені чоло. Ні! Не витримаю. Це прокляте, скажене життя кого завгодно зажене на „Сабурову дачу“. Але згадую—є люди такі ж, як і я... Живуть..

Схидний смішок десь у глибині.

Навіщо? Не знаю. Не знаходжу відповіді.

Мій новий сусіда, що, підсвівши до мене, сновігає очима по моєму вбранні, кахикає, довго кахикає надрепнуто і потім, ніби давній знайомий, звертається до мене:

— Продьоргіваєть, братішка... Берьоть, осінь... Чем промишляеш?

Я посміхаюся. Справді, чим я промишляю?

Відповідь даю таку:

— Хто знає? Що трапиться, те й роблю.

Морщить ніс сусіда...

— Робиш? По благу может? Свой? - дивується.

— Нет? Значить, по-чесному. Паршивое дело. Курить есть? Нетуті? То ж значіт на „декохті“ сидіш... Я ето подсел к тебе, может фраер, дак помою* его.. Да уж больно ти разлатаний. Разбітий. Что, думаю с него вазьмьош. Как у кунтуша—хрен да душа.

Сусіду знову починає бити кашель. Бідолаха аж скарьожився, аж лавочка тріщить від його лютого кашлю.

Проте ж, сусіда не падає духом. Одкашлявшись, з червоним лицем, він насовує на чоло кепі з величезним козирком, закидає ногу на ногу і моторошно затягує високим фальцетом:

Где блатные, там і я,

За блатними жість моя.

Я роздивляюся—що за сусіда мій. Кумедне таке обличчя. Угорі дуже широке, брів майже зовсім нема, очі чи водяно-сірі, чи блакитні, пукаті, по-рачачі лізуть з орбіт і в очах назавжди залягли здивовання й буйство шибеника. Від верхньої частини обличчя вплив:

— Вже багато років тому—махнула ця людина на себе рукою і кинулася сторч у розпач безглузлого життя, в азартну гру, у дикі гулянки, а кинувшись, здивувалася—як це, мовляв, змогла вона таке зробити? І дійсно, це вона,—а не хто інший.

Нижча частина—страшна й смішна. Вона багато вужча за верхню. Аж здригуєшся, так лякають тебе смертні провалля щік. По всьому тілі виперлись, мов на черепі, щелепи; погрозово вишкірилися два рядки великих зубів за тонкими, ледви накресленими вустами.

Смішать тонюсінькі й довгі вуси. Вони весь час ворухаться, як у великого, невиданого ще ніколи і невідомого в зоології таргана.

На нижній частині обличчя печатка недалекої смерти, печатка дегенерації, нерозсудливого, п'яного життя.

На верхній частині—дитяча простота, веселість, одчайдушність...

... Нарешті сусіда помітив мій погляд і питає:

— Чіво буркали п'яліш? Не відал таких, ась?

— В тебе дуже великий кашель,—говорю я,—тобі треба лікуватися.

— Та-а-ак,—погоджується сусіда—нащот кашлю—оно да, здорово берьоть... Одно только скажу тебе—хуш лечись, хуш не лечись, а скачеврижусь я скоро.. Так сказать, путёвку на курорту небесную получу. Очень даже скоро. Чувствую, што в груди моей как би пусто становится. Печонки там разние гниют. Однако, ежели думаешь, что боюсь—брось поштить, не пужай бабу... Подохнутъ я не боюсь. Знаеш, я то кто? Васька—„Смерть Болотная“—ежели слыхал што по благу. За морду мою меня так зовут. І ешто за то, што деда сваво пацанком

* Помити—обікрасти.

ешто шпарнул ножом сапожним і, забравши у єво десять целкових, сапогі і ножічек складной, подорвал когті... однаково пойман бил і весьма долго отпарілся в ізоляторе для малолетніх...

Про Ваську—Смерть Болотну я нічого не чув.

Однак, щоб зробитиприємність своєму співбесідникові, удав із себе надзвичайно зацікавлену і зраділу зустрічю з таким славетним блатним людину. Це вподобалося Васьці.

Широкий ніс йому склався сотнями зморшок, очі розплилися у самозадоволену посмішку. Сказав Васька:

— Чув, стало бить? Про мене, братішка, весь город знаїть. Ти не гляді, што я сейчас такой разбітой—пальтішко дрянное, кольоса* рваніє... В стірке** вчера продулся. Я, братішка ти мой, по всякому живу—і ой, как здорово: з бабами всю ноч водку на шпанское с півом жарю, і арбузи зімой жру, крабов мне прямо свежих доставляют, і так дую почітай неделю. А іногда не жрамші целими ночами по уліцам обгалтываюсь, продуюсь в стірке, аль на баб спущу монету... А то на кічу сядеш—месяцями хлеб жуйош чорний, водіцей запіваєш. А все савецкая власть. Надула! Сказивалі—свабоду усем дадім, і кічев нікакіх—ну, й дайош! Разсабачілись, і без нікакіх осторожностей... А нас за зябри-то і берут ноне!..

А Васька смерть Болотна дуже охочий співбесідник. Він говорить, аж поки не починає його бити кашель. Відкашлявшись—мовчить довго. І нижча частина обличчя наводить жах своєю мертвістю, а верхня—теж тьмянішає, втрачає свіжість і бадьорість.

Туман густішає і густішає.

З-за живої, рухливої стіни, вохкої і по-жаб'ячому слизької, кидали жовтувате проміння ліхтарі.

Смерть Болотна довго риеється в кешенях, стримуючи кашель, на-решті знайшов зім'яту цигарку, і каже:

— Я теперь прьяпашій челаовек... Нічево нету для меня теперя... Душить меня тут, у грудях. І чім боле душїт, тем боле я по блату б'ю—бацаю***, нюхаю... А колі спать ложусь, всьо мьортвие голови відю. Лезуть как будто до міне і глазіщами ворочают. І крічать хочеться і сіли нету... Увесь у поту. Амба, братец, приходїть.

Сусіда довго насвистує якусь хватську блатну пісеньку і на-решті говорить:

— Проведали пахани—где я і што я. Тятка с маткой пріехали. Матка ногі целовала, просіла на деревню вернуться—потому, стареють пахани, работать некому, а земліца і скатінка есть. А я куражусь. Ногой отпїхиваю і лютость меня такая берють—хочеться туда, на вольний воздух, штоп грудь атдахнула, штоп галава атдахнула... Смерть поднадуть на пару годіков захотелось. І знаю, што буза ето, не стерплю там. Через неделю снова же в городе буду. У-ух, озверел! Пахана за бороду, паханшу ногою в пузо—вон!

Ушлі пахани. Кашлял я долго...

Васька знову насвистує, кашляє і хапається за груди. Поли його драного пальта роздуває вітер—а вітер холодний і мокрий.

Починає накрапувати дрібний, осінній дощ, шелестить зів'яле, мертве листя... Нещасне, нещасне.

Скоро й воно не шелестітиме, бо змочать його дощі, притопчуть ноги людські, закриє грязюка.

* Кольоса—взуття.

** В стірке—в карти.

*** Бацати—пити.

А зараз воно крутиться великими оберемками, б'ється в лице, залітає за комір...

Ах, колись... Так недавно... І здається:

Давно, давно. Сторіччя тому воно—це жовте мізерне листя було таке зелене, прекрасне... І так таємно і мило шуршало над головою.

... Крутиться оберемками зів'яле листя. Крутиться мертве, непотрібне. Метелики... Метелики... Жовті, мокрі метелики...

Прощай листя!.. Прощай!..

... Я натягу на себе комір піджака, намагаючись захиститися від вітру та дощу. Тоскно мені і холодно. Холодно і на серці. У мого сусіди воруються тарганячі вуси. Він підводиться, обсмикує пальто і говорить мені:

— Так-то... Хто знаєть, люди ми, аль пси. Вроде і люди, а вроде іногда і псамі биваем, не глядя на то, что імеєм две ногі... Ну, прощай. Пойду, поїшу маруху—может в кредит наноч возьмють і в комнате пересплю та бабським телом погреюсь. А баба, какая б она ні була, отогреть умеєт. Много в ей жалості і доброти... Прощавай, братішка.

Я довго сиджу на лавочці, дивлюсь просто перед себе на блискучу каляжу, в якій догори ногами відбиваються ліхтарі, чорні дерева і лавочки.

Знову щось ссе у шлункові. Хочеться їсти й курити. Я переводжу зір на все навкруги, мацаю очима землю, чи нема де недокурка. Недокурка знаходжу під лавочкою. Великий, майже сухий. Сірники є. З насолодою закурюю, стає трохи легше. Але куди піти? Кому висловити тугу й біль? Не сидіти ж тут, у скверу, самотньому, оповитому туманом і мрякою.

Ні, не зможу. З'їду з глузду.... На люди мені треба, щоб чути голоси людські, щоб бачити постаті живі. Мало не прожогом біжу по грязюці туди, де, залита вогнями, гуркотить і плеще хвилями людей Катеринославська вулиця.

Тротуари.

Блискучі вітрини.

З Нової Баварії рветься на вулицю ридання скрипки—тонке, жалібе. Крізь вікно я бачу музику. Він мабуть сліпий, бо лице йому дивно нерухоме—бліде, красиве обличчя, з тманим шклом очей. Двері пивної розтуляються і хтось викидає на тротуар п'яну людину. Людина без кашкета, падає, блює, стогне.

— Мій боже, ой, боже мій, боже мій!

І потім починає довго, з п'яним смаком матюкатися. Густа слина тягнеться йому з рота і повзе по шкіряному пальті...

... Ех, великий, але напівзабутий уже Єсенін! Де ж краса вашої „Москви кабацької“? Де ж краса розпачу і буйного одчаю „таких, как і ви, пропащих?“ Хіба в блювотинні та липкій слині й довгих російських матюках.

Чи не помилились ви, оспівуючи цю гидоту, оспівуючи блювотину ніжним жемчугом ваших слів? Мабуть. А в тім—пробачте... Мертвий ви (негоже чипати мерців)...

V.

— Ах, Лідочко, ви подивіться, яка прелесть!

— Залиште, Мусю! Хіба ви не бачили кращого каракуля?

— Душечко, це ж найкращий, венгерський!

— Ха-а, ха-ха! Яка ви наївна, Лідо! Подивіться на мое манто—його купив чоловік мій за 1300... Це справжній каракуль, а то лише імітація.

— Ваше манти—чудове. Чудове! Воно так мені подобається... Ах, да Семен Гнатович зараз...

— Так, так, він зараз директор тресту.

— Я вас вітаю... До слова, душечко—чи не можете ви попрохати, Семена Гнатовича за нашого Вову. Це такий талановитий хлопчик. Коли б ви чули, як він грає на гітарі, акомпануючи Лілі.

— Я попрохаю Семена Гнатовича. Нема за що дякувати...

— Ах, боже мій, як я перелякалась цього голодранця!

... Голодранець—це я, що наблизився до приятельок. Від безсилої злости в мене захопило дух. Але цього ще мало. Я чую услід:

— Лідо, Лідо! Де ви? Цілий ваш ридикюль? Ах, ах, я так злякалась. В нього таке страшне, п'яне обличчя...

П'яне! Ха-ха-ха!

Це в мене—що за дві доби з'їв лише з півфунта хліба та два ковбасні обрізки. Я повертаюсь і підходжу до дам. Тихо і занадто спокійно, стримуючи образу, біль і гнів, я говорю:

— Слухайте, громадянки. Почім коштує кіло вашого гнилого мозку під дорогими шляпками?

Вони надмірно перелякані. Обидві туляться до стіни магазину і мабуть під шаром рум'ян їхня справжня шкіра збілділа. У Мусі цокотять зуби. Вона риеється в сумочці, тримтячими пальцями витягає срібну монету, белькоче:

— Натє ось, відчепіться... Бо... міліціонера...

Беру монету—двадцять копійок, тримаю в руці й говорю, подаючи її Ліді:

— Натє, це віддасте вашому Вові. Він грає на гітарі... для струн треба каніфоли.

— Божевільний,—скрикує Ліда.

Я повертаюсь і йду далі.

Натовп, що був зібрався коло нас, розходиться. За спиною я чую голоси:

— Это сумасшедший!

— Что? Как?

— Сумасшедший... Да-а?... Это очень интересно... Такой молодой... Наверное, на романтической почве.

— Фі, какой неінтересний... Нос широкий, к тому же оборванець.

У душі я проклинаю себе. Що я хотів цим сказати? Що сказав? І чи зрозуміли вони мене?

Ні.

Геть звідци!

Тут усі шарахаються від мене, бо я обірваний. Туди, у провулки. У темні, жахливі провулки. Там мене ніхто не бачить.

Страшно... Але не страшніше за цю, залиту вогнями, вулицю... Мене наздоганяє якась велика, довга постать у розшматованому костюмі. Бере за плече й гірко говорить:

— Ех, браток! Понту багачко в тебе: Краще б мені той двогрівний віддав. Гонору багато.

— Усе?—питаю я.

— Усе, більш нічого.

— До побачення...

— Щасливої дороги. І пам'ятай—в нашому, брат, липовому становищі так треба: дають—бери, б'ють—тікай. Я сам інтелігентний, можна сказати. У Пирятині був...

Я не чув останніх слів цього „інтелігентного“ чоловіка, бо швидко завернув за ріг.

Так.

Так...

Натовп гарно вбраних „нічних“ людей міста викинув мене геть, бо був я обдертий, мізерний—городне пугало.

І—лише це. Більше нічого. З-за цього мене викинули.

Я зупинився коло ліхтаря і зігнувся. Здавалося мені, що замість голови на плечах мені щось важке, налите розтопленим оливом, і ладне воно ось-ось вилитися геть, і затопити цю блискучу, всю у вітринах та блискучих ліхтарях, вулицю...

* * *

— Братішка, ти чого похнюпився так?

Кепі, шкіряна тужурка, цигарка...

Тверде, симпатичне обличчя. Таке знайоме мені... Їх тисячі таких обличч бачив я на фронті, на заводах, за кулеметами, за рушницями.

— Іч, ти! Молодий такий, а обличчя старе... Ніби сто років прожив... Куритимеш?

Я з удячністю беру цигарку і раптово відчуваю до незнайомого довірливості і симпатію. Так, буває—бачиш людину в-перше і зразу ж готовий розповісти їй усе про себе, про своє життя. Мало того—здружитися з нею. І однаково, куди вона, ця людина поведе тебе.

Сіли на мокру лавочку, коло величезного сірого будинку і через півгодини я вже розповідаю незнайомому про себе, про те, як мене викинуто з залитої вогнями вулиці, розповідаю про свої болі, про свої пригоди.

Слухач іноді киває головою, але обличчя його спокійне, нерухоме і кременезне—ніби хтось узяв та й висік його з каменю.

Коли я замовк, він сказав.

— Запечена Гадюка—сволоч. Таких ми скоро викуримо з нор, професора—шкода. Як людину шкода. Але—де місце зламаної машини? Треба сказати, що він—чесна людина. Він міг би бути паскудним робітником, та він не хоче цього. Він правдиво сказав:—м'якотілим у боротьбі нема місця. Зараз іде боротьба і, значить, йому нема місця. Ти... ну, ти видерся. Тобі плювають. Закурюй. Закуриш, що вигнали тебе зі світлої вулиці. Чудак! Хто вигнав? Я? такі, як я? Ні? Котіки? Манто? Каракулі? О-о! З ними ми ще зведемо підрахунки. Чекай, хлопче. Настане час. Ух, зведемо! А скиглити нічого. Я сам валався на леваді ціле літо. І нічого. Бачиш, не здох і працюю. Ну, кріпись. Мені треба йти. Ось тобі половина моїх цигарок—кури, кури... І видирайся. Знай, видерешся, бо кишка в тебе не професорська. Всього найкращого. Та дивись, завтра приходь на кутузовку*, спитай мене, я тобі дам грошей на ночліжки. Хоч спатимеш у теплі... І поговоримо...

Новий знайомий щез.

Я курю цигарку за цигаркою.

І диво! На мить мені робиться легше. Лише на мить. За тим я знову відчуваю усю порожнечу нічного міста,—згадую каракулі, шовки, манто.

І знову гострий ніж шматує душу мою.

Мозок палає... Голова... голова...

А в тім... Є в мене голова? Може замість неї мені настромлено на шию чугунну кулю, вагою у сотні, великі сотні пудів?..

* Кутузовка—фабрика в Харкові.

VI.

Цікаво знати, яка година?

В моїх черевиках повно грязюки. Я ввесь мокрий, плентаюсь по глухих закутках міста.

Сірі великі будинки хитро дивляться у туман десятками своїх вікон.

І знаю я—там, за шклом, у теплих кімнатах спокійний затишок, сите життя... Я не заздрю їм, тим, що живуть там. Але мені б лише погрітись.

... Погрітись ніде.

... Провулоч...

Незмінний ліхтар... Підворіття.

— Молодой челавек... Мільонок. Зупинись!

Обличчя погано видно. Лише розбираю—змарніле, худорляве, дуже розмальоване фарбами.

— Ходім, мальчонка. Усього карбованець. Ні-ні, чекай: полтинника.

Я зупиняюсь. Пильно оглядаю дівчину. Вона хапає мене за руку.

— Ходім, усього полтинник, дурниця ж! Гладка я, і стегна в мене ситі. Не те, що в якоїсь там іншої. Та помацай же, помацай, котику. Подивись-но.

Жінка високо підіймає спідницю. Кістляві, тонкі ноги... Як дві крокви. Блискають сині коліна. „Гладке тіло“—один кістяк.

— Ну, бачиш, ходім, це ж дешовка.

В очах надія, надія на полтинник, на сотку горілки, на тепло, їжу...

Я повертаюсь і понуро йду далі. Наздогін мені злісні, повні відчаю і ненависти, слова:

— Фраер, зануда, кешеня порожня, сам порожній, а зупиняється! Туди ж... У-у-у, стерво!..

Я пригадую слова мого знайомого в кепі.

— Провулки, темрява? Голодні повії? Так, є. Але нема ще того молота, яким би ми гахнули по цих злиднях. Гахнули що є сили й раптом викували щось нове... На те, щоб зробити цього молота—треба часу, потрібні люди, сила, могутність. Не так швидко все робиться... Ще лише кується сам молот. Викуєм його і вдаримо.

Так...

На це потрібний час. Та чи дочекається свого часу ця кістлява, тонконога, голодна?

* * *

Доходжу до крана, де вдень візники напувають коней. Зараз коло крана купка голодранців. Вони жадібно простягають тримтячі руки до людини в калошах на босу ногу, у штанях з роздертою холошею, в кашкеті без верха, але в дорогій англійській жилетці. Голодранець добродушно й обережно ляпає по плечах своїх товаришів, сипле в простягнуті чорні долоні пучечки білого блискучого порошку, тикає всім у пики пляшкою з горілки, і тоном феодала, що частує васалів своїх, говорить (вірніш, гарчить, мов простуджений шакал):

— На! Нюхай, Нюхай! Пий! На! Пий!

Голодранці нюхають і п'ють. Вони вдячні своєму годувальникові. Я підходжу до купки і доторкаюсь рукою до кепі.

— Добрий вечір, товариші.

Похмурий велетень у вузькій жіночій кохтині спльовує з призириством, дивиться на мене й бовкає:

— Твої товариші у Брянському лісі. Нема тут тобі товаришів. Гого-го... — ірже худорлява і довга, як глиста, особа.

— Го-го-го,—відповідає натовп.

Я почуваю себе ніяково. Несподівано суб'єкт у жіночій кохті хапає мене за комір піджака й бубонить:

— А кліхт на тобі, здається гарний. Гарний кліхт на тобі—сукно...

Я розумію, до чого хилиться справа, і ніяково шепочу:

— Де там гарний, старий—три роки вже. Холодно. Дощі, осінь.

— А мені не осінь?—вишкіряється велетень,—мені тепло? Ух! Як на печі!

— Го-го-го,—знову ірже глист.

Раптово велетень гримає:

— Здіймай кліхта—в рот тебе й на виворот, бо душа з тебе геть, а шкіру повію на проводі сушитися! Витряхуйся з кліхта!

Ось тобі й маєш, доводиться розлучатися з останнім піджаком. Це однаково, що смерть—завтра ж або позавтра закрутить мене тиф і, виснажений голодом, важкою працею та безпритульністю, я мабуть незабаром лежатиму у труп'ярні.

Але лезо фінки наставлено мені в груди й це робить свій вплив. Я скидаю піджака й даю його велетневі.

— Бери, але це не по-людському...

— Не по-людському... людськість... Плювають... вовки ми, а не люди... Коли не здохнеш ти—я мушу здохнути. Ну, не шамаркай, бо кишки випущу. Шмар звідци!

Але вже десяток рук тягнеться до мого піджака і рве сукно, мацає його, злі звірячі голоси скрикують:

— Мій, мій кліхт!

— Ні, ні, бо в тебе є барахлина.

— А хрена печеного не хочеш? Мій!

— Мій,—аж реве велетень,—бо я здійняв його.

— Го-го-го!—заливається глистяк.

Тоді голодранець в англійській жилетці (видно, отаман тут) морщить чоло і злісно, з призириством хрипить:

— Ша, кугути! За кліхта сперечатися? Не поділите? Ладні один одному глотки порізати. Здійняв кліхта! Ти ще пришив би за нього пацана отого. А потім шльопнули б тебе на кічі. А кліхт коштує на тучі четвертака. Цитьте, шпано мізерна. Пики наб'ю. Зараз же віддайте, сволота, пацанові кліхта. Гей, пацан, (це на мою адресу) іди візьми свою барахлину!

Велетень по-вовчому, клацаючи зубами, кидає мені мого піджака... Знову одягся.

Отаман говорить:

— Амба швидко уркам справжнім прийде—через таку, як ви, сволоту... Колись не такий блатняк був—за подерту барахлину не тубонів. Ех, ви недогризки сучі. Один одного у сучий кабінет потягнете—„бариші“ не поділивши. Не такі вуркагани були колись. Ні, шпано, не такі, а тепер амба.

Я поспішаю щезнути. Бо хто знає, може знову піджак мій опиниться у велетня.

— Го-го-го,—долітає до мене регіт глиста.

— Чого він регочеться?—діловито думаю я, чомусь цілком захоплений цим питанням.

Болить голова й ніє кожна кісточка, та я настирливо й уперто шепочу:

— Чому він регочеться? Чому, чому?

„Вовча згряя“ зникає в тумані.

Я стомився. Хочеться десь сісти, до когось притулитися... Праворуч сквер. Там, на лавочці—бачу я самотню постать і поспішаю до неї.

— Хто це?

— Хто?

Але не важно, аби жива людина.

VII.

Гуркотлива мряка плаває над містом. Над великим, завжди димним, завжди сірим містом.

Мряка. Чо-о-орна!

Ви думаєте, то з невидимого неба падає дрібний дощ?

Ні... То хтось величезний, такий величезний, що наші некосмічні очі не бачуть його, — хтось таємний, схилився над оповитою хмарами планетою й плаче.

Хтось...

І іноді, гостро розрізуючи туман, сновигають вовчі очі автомобілів.

Хитрі. Жовті. Хижі... А!..

... Цитьте ви, моя дитинко. Цитьте... Я не бачу ваших очей, я не бачу вашого обличчя... Може у вас, дитинко, великі чорні, або прозоросірі очі й молоде лице, а може очі ваші тмяні, порожні й сумні, а обличчя зморщене, як торішня картоплина... Ви здригаєтесь?... Заспокоїти вас?... Але не знаю я, — плачете ви, чи смієтесь... Краще смійтесь, бо сліз і без ваших досить. Он і небо скигить... Невидиме, але мабуть нудне-нудне, осіннє небо...

Куди ж ви йдете, дівчино?... У вас занехаяне лице і густо пофарблені вуста... Ага. Тепер я бачу й очі... Порожні... Дозвольте взнати — хто їх виїв? Мабуть шури... Кажете, нудьга?...

Справді... Може й це статися... Але сидіть-но... Стійте...

Ви пішли?...

Щезли?..

А очі вам порожні... Х-ха!..

Х-ха... — відкликається туман...

Х-ха-а-а!..

Глухо так...

Смішно...

Але... чому ж це сльози... сльози заповнюють груди?.. (Помилка, думаєте? — Очі треба? — Ні... Груді. Дійсно, груди)...

* * *

Якась далека, невидима башта кидає в туман хрипкий, мідяний дзвін. Здається, легендарний велетень кахикнув раз. І замовк...

Але — брехня. Велетнів нема.

Вдарив годинник... Ви не знаєте, яка година, друже? Ні, ви не знаєте, бо ви мовчите... А може вам навіть говорити не хочеться? Знаю таке становище... Знаю...

* * *

Я сиджу самотній на лавочці... Десь далеко в темряву похмуро витріщує око такий же самотній, як і я, ліхтар...

Друже... Я б цілував тебе... Цілував би до непритомности... Та ти ж мертвий...

Хіба ти відчуєш мою тугу, біль, мою дику самотність?..

Я сиджу, схиливши кудлату голову на долоні...

Ще недавно була в мене кохана жінка, був куток, — теплий, затишний куток... Було те, що люди називають щастям...

В душі хтось їдко й ущемливо хіхікає... Питає:

— Що таке щастя? Хі-хі...—Голос тоненький, ехидний, солодкий... Хіхікання лунає в мозку.

Наче хтось б'є молоточком по тоненьких, туго натягнутих нервах. Я кусаю від злості губи і мовчу, бо не маю відповіді. Нарешті, з горла мені виривається таке ж тонке, але голосне:

— Хі-хі... Щастя!..

Я сміюсь...

У моему куткові зараз спить хтось інший... Гнучкий стан моєї жінки обіймає, п'є пахкий мед її червоних і по-дитячому пухких вуст, гріє своє серце ласкою тіла теплої молодой жіночої істоти.

Що ж.—Щастя там.

— Хі-хі...—заливається хтось у душі... щастя!..

Осіньня мряка повзе й повзе... Повзе поволі чорний туман, тихо крадучись, оповиває тіло, мозок, почуття, волю... І, припавши холодними вустами до істоти, висотує з неї усе дуже й бадьоре...

Осіньній, чорний туман...

Як холодно мені і як хочеться їсти... А ще більше курити!.. Боже мій... Цигарочку б... маленьку, тонюсіньку цигарочку, і я б мав повне...

(„Щастя?.. Хі-хі!..—знову, аж верещить щось).

Так!.. Щастя...

Холодно, ніби дерев'яну руку, я сую в кешеню, але там... там майже Торічелієва порожнеча...

Маленька цигарочка,—крихітка махоркі... ща-стя!

Чудернацька комбінація... Х-хе!..

VIII.

— Мій хлопчику... Мій рідний хлопчику... слухай...

Тонкі руки обіймають мою шию. Мізерне, маленьке жіноче тіло тулиться до мене.

Тулиться, неначе хоче зростися в єдине ціле з моїм власним тілом.

Від дівчини пахне пудрою, фарбою і чимсь специфічно жіночим...

Я дивлюсь у лице. Широкі, бездонні очі палають кокаїновим жахом... На чолі холодний піт. На чолі блищать срібні краплинки. І, хапаючись за мене, шепоче й шепоче дівчина.

Іноді шепіт переходить у стогнання, у щось стиснуте, здавлене з усіх боків, розчавлене ногою страшенної мари. Говорить дівчина, відриваючи слова одно від одного, плачучи й скаржучись:

— Третю ніч спокою нема... „Він“,—стоїть там—на розі... „Він“ голий... У нього червоний, до самої землі язик і права нога відсвічується голубим... Ой, що ж це таке? Ти думаєш, даремно він погрозив мені перстом?.. Ні... не даремно... Голий... Волохатий... боже мій...

Дівчина приникає гарячою головою до могого плеча й тихо, здавлено ридає. Крізь схлипування вириваються слова:

— Кину це все... тепер можна кинути... Жовтого білета нема тепер! На село повернись... З села я сама... Пам'ятаю... травичка зелена... увечері череду женуть... мукають корови і свіжим молоком пахне... Хатинка маленька... у тополях... Тихо жила—аж поки життя у місто не жбурнуло...

Хату калмичня спалила за те, що брат у червоних був. Маму шаблюком зарубали. Голову—як качан капусти. Бачила: криваві шматочки та око на білій ниточці. Ось що від мами залишилося. Я втікла. Пішла у місто. Офіцери згвалтували мене. Потім пішла. Били мене, знущалися...

Обпльовували мене, переспавши, сволочі! А зараз лабєць... До нього у лапи влучила. До того, що з голубою ногою—і перстом погрожує...

Несподівано, істерично, гатячи кулаками об спинку лави, закричала:

— Повернись!.. Повернись! Туди! Додому! Кину... Кину!

Тримтить тіло дівоче. Блискають очі... Чорні...

Дивлюсь я їй у лице й думаю:

— Ти молода, ти красива, дівчино... Але вже міцно притягнула тебе фарба, шовкові вбрання, вино та кокаїн... Міцно зашморгнувся вузол... І, хоч є можливість видертись звідци, але ти не видерешся... Тебе не випустить голий чоловік з висолопленим до землі язиком... У житті, ти—вже передчасно зів'ялий лист...

— Як же бути мені?.. Що робити?—стогне дівчина...

— Здохнути, занюхана...—каже хтось і хрипко регочеться. З мряки висовується обшарпана чоловіча постать.

— І, як тільки скочеврижишся—тут тобі і кінець! Не прийде вже гола людина з голубою ногою... Так-то!..

Чудна ця людина! Боса, у фартусі. Волосся її розтріпане, у соломі, обличчя сине, спухле.

— Курити є?—питає він.

Проститутка дістає цигарки й дає закурити. По обличчях стрибають жовто-гарячі відблиски.

Голодранець ляпає мене по спині і сміється:

— Чому носа повісив? Холодно, кажеш? Дурниця! Я без штанів, і то не холодно мені... Ніякого такого холоду нема... Плюнь на все!

Я помічаю, що людина дійсно без штанів.

Це надмірно дивує мене... Людина без штанів! Щось небувале... Питаю—де штани?

Сміх. Знову сміх. Іржавий... А під сміхом—лють...

А під сміхом захований тупий ніж, що пиляє власну душу тому, хто прокидається—ніби йому весело, що ховає під насмішливою машкарою розгублене обличчя людини, розчавленої, безпомічної, і лютої від своєї безпорадності...

— Питаєш, де мої штани. Це дурниця. Хе! Шта-а-н-и... Важлива річ яка. А ти ось, хлюстику немасляний, спитай краще, де жінка моя, хатина, куток, діти, що повинні бути в мене, як і в кожного штимпа? Де це все, коштовніше за штани? Але й тут я чортового батька знаю. Нічого не знаю, крім того, що жеру, коли є що жерти, і дудлю горілку, коли вона є... Намагаюсь не робити, бо ненавиджу працю. Лямзю, що під руку трапиться. Миршавий злодіячка я. Ось і все про себе... Хисту кат-ма. Тому й плентаюсь тут... А про штани—то дурниця... Хрін знає, де вони. Мо, пацанва безпритульна змила, мо' самі втікли від такого невдалого хазяїна... Он воно що, сопляче. Згодом і ти нічого не знатимеш, чекай-но, дай молокові своєму на губах висохнути.

І повчально додає:

— Отже, іноді й власні штани можна загубити, хлопче!.. Навчайся!.. Ха-ха-ха... Ну, щасливо залишатися... Піду погріюся коло трамвайних вогників. Лінію лагодять то й вогні... Що твоя ніч...

Іржавий сміх ріже мряку.

Потім замовкає...

У темряві блискає зад: раз—два, раз—два. І він теж пірнає у вохке, живе чорнило.

Та-ак...

Можна загубити штани... Можна...

Жінка врешті зводить на мене свої очі... вони зараз порожні, глибокі, нема в них божевільного жаху. Сама порожнеча і на обличчі нудьга. Проводячи рукою по лобі, дівчина відсовується від мене, позіхаючи, спокійно говорить:

— Хрін знає, чого я тобі тут намолола... Занюхалась і пішла писати. А ти, йолопе, хайло розтулив і слухаєш. Да... Час іти на хвату... Знову ж штимпиха паятиме, що пізно прийшла. Дош здається знову накрапує... Ну, підю... Взяла б тебе з собою, та бачу грошей у тебе ф-і-й! Пустой ти... Гм... Хіба тебе у кредит взяти, без грошей? Та... ну тебе до мента в хайло. Кумедний ти якийся. Обшарпаний і некрасивий до того ж. Я ж люблю красивих котиків. А в тебе качачий ніс, ще й ніздрі викручені. Поклади тебе з собою спати—штитів* у постіль напустиш або зіпреш що. Хто вас знає? Ну, прощай, мо'й не здохнеш...

І шкода мені вже, що вона не божевільна, а така нудно-проста вульгарна й нецікава... Ну, навіщо, навіщо не збожеволіла вона зовсім? Хто знає. Може й краще було б для неї. А в тім...

* * *

І ось, уже замість дівчини сидить дідок—старець з торбинками, з цапиною борідкою і цапиним смішком.

Він жує шматок хліба, голосно плямкає й стогне.

Затулюючи рукою торбинки, дідок підозріло дивиться на мене і говорить:

— Заслаб я... живіт заболів... Сидів у сквері, а в ночівлі вже й місць не вистачило... От і мушу тут сидіти...

Поївши, дідок витягає з торбинки шматки, перекладає їх у другу торбинку і гуняво лічить:

— Один... два... п'ять... дванадцять...

І при цьому позирає на мене, буцім дідич, що показує гостеві своє майно... І вигляд йому, дідкові, тріумфальний. Позирає він на мене гордо, зверху вниз і говорить:

— Я й грошей назбирав... копійок сорок...

Але схаменувшись, скиглить:

— Та що це... дурниця... бідний я... умру,—ледви-ледви на соснову труну залишиться... А он Лук'янович з Москалівки, коли помер, то йому гарну труну зробили... поваплену... з квіточками...—Заздрісно зідхає:—Ех... Живуть же тобі люди... Труну, та ще й поваплену. А тут...

Дідок безнадійно розводить руками—і знову починає гунявити:

— Двадцять два... двадцять п'ять...

Я сміюсь. Сміх гіркий, терпкий. Скоса позираю на дідка, думаю: Труну?... Поваплену... Ха-ха... Шматочки лічиш?... Діду, діду!.. А може колись оці, змарнілі зараз, а колись тверді, красиві вуста були заціловані молодими, прекрасними жінками? Може оці руки, що рахують зараз шматки, колись міцно тиснули дівочий стан?..

...Пливли весняні ночі, розливалися п'яні пахощі, цвів бузок... Крутилися молоді голови, солодко мліли гнучкі тіла,—серце колотилося швидко—швидко і раптом зупинялося, затоплюючись пекучими хвилями вічно-старого і вічно нового кохання?..

Діду, діду! І може оцю твою, зараз лису, а тоді кучеряву, буйну голову цілували дівчата і ніжно шелестів шепіт:

* Штіхт—воша.

— Любий, милий Івасику... (А може—Степанчику, Петю?—Як звуть і як звали тебе—не знаю).

...Може...

А зараз солодка мрія про труну... Я тихо говорю:

— Діду... іди звідци... нудно з тобою, діду...

Він злякано забирає торбинки і йде.

Дренькотливо, по цапиному сміючись, кричить мені з туману:

— Там хтось веселість загубив, то ти пошукай, може й знайдеш...
Хе-хе-хе... Пошукай, пошукай, молодий человек! І-хі-хі-хі!

IX.

Нарешті в якомусь сквері я знаходжу Боденка.

Чомусь мені радісно. Увесь час мене тягло до цієї людини. І знав я, що він теж напівгнилий, що, як багато декому—звідти йому не вертатися, що він умер живцем у багні, у калюжах темних провулків.

Та це байдуже.

Я відчуваю, що тут щось зовсім інше. В цій людині нема ненависти до нового, юного і свіжого. Професор лише відчуває, що нема йому сили працювати з цією юністю—тому боліє серце й ще дужче падає.

Він зробив помилку і, як багато слабосилих людей, замість того, щоб виправити її, падає нижче й глибше, в'язне в болоті. Такі люди мусять умерти, і вмирають вони спокійно, без злісної піни на вустах, знаючи, що зламаний машині місце на залізному цвинтарі.

Ось чому я відчуваю теплість до професора.

Боденко теж радісно зустрічає мене.

— А, юношо, моє вам...

Лице йому спокійне і трохи насмішливе. З боєм я думаю.

— Значить, дістав морфію.

Коло професора сидить незнайомий мені велетень з крицевими руками й добродушним, розгубленим обличчям.

Я скраю—праворуч Боденка. Від велетня тхне горілкою.

Професор сміється.

(Тут майже всі сміються. Сміх тут—завіса, щоб затулити переполох, розгубленість, жах. Сміх—бліндаж, хоч і поганенький).

Професор повертає до велетня своє нервово обличчя, морщить ся і, ввесь час ламаючи пальці, говорить:

— Ви питаєте, хто я? Ха-ха... Людина... У минулому—просто людина, у сучасному—людина в лапках... Цеб-то, в лапки взято слово „человек“... Х-ха... Ви кажете, злісно? Злість іноді не заважає. Боденко раптом звів голову, потім тримтячою рукою витягує з кешені тмяноблискучу шухлядку. Я благаю:—Не треба... не треба... Семене Гнатовичу... Другим разом...

— Годі!—скрикує професор.

У шухлядці шприц і голка.

Професор, не промиваючи шприця, набирає зі шклянки рідину і підкачує щитанину. Обличчя йому смертяно-бліде. Губи цокотять, шприц плигає в руці.

Засунувши голку у м'язи, людина з насолодою надавлює поршень і глибоко зідхає. Шепотить:

„Хо...ро...ше... зараз... на мить... а потім... що потім... ну, раніш здохну... кажу ж вам, доба... може це останній шприц...“

Потім кладе шприца у шухлядку. Обличчя знову помолодшало, зморшки зійшли з вуст, навіть руки покинули тримтіти.

На уста лягла спокійна, іронічна посмішка.

— Що це таке, ви питаєте?—звертається він до велетня,—це морфій... Та сама отрута, грам якої може отруїти десять чоловіка. Чому ви жахаєтесь? О, свята наївність. Не бійтесь, від морфію я не здохну. Заспокойтесь!.. Мені його треба не менше, ніж... ніж... три-чотири грами... Але моє життя стережуть, пильно стережуть, і такої дози я не отримаю ніколи. Ви питаєте, чому я все це знаю? Так. Трохи доводилося чути... Але це—не важно...

— Нудно мені, юначе...—каже професор... ми народилися з вами, значно раніш, ніж треба... І тому ми нічого не забачимо... Нічого... Нас, я говорю лише про себе, затагне оця грязюка. З головою затагне... Різним побутом опинились ми тут:—той спився, той заморфінувався, той без роботи... І все це, юначе,—сліди тої... минулої епохи... Ми—її робота... А вийдемо ми всі—одним шляхом...

На хвилину Боденко замовк. Ковтнув слину. Потів скубнув борідку:— Так викувала нас стара епоха, а нова не перекує... Та й на віщо? Лам—ми. Лам! Згниємо й усе... А на нашому місці будуть нові... Дужі... могутні... І вони жахнуть нас, своїх предків... Вони відплюються від нас... Курити... Дайте мені курити!..

Похапцем дід скрутив цигарку і продовжував:

— Мені сумно, юначе... Сумно... Я не скаю зуби на нове... Знову говорю вам це, в останній, раз—не кляню нікого за те, що опинився тут—ні. Там—на горі, я—баласт. Там усі ми—майже баласт... Мені лише шкода, що я нічого не забачу... Шкода, що я—людина в лапках... не цього я чекав від життя... тоді... у молодості. Та й пізно!.. Ні... годі, вже походив...

Туман густішає.

Боденко сказав мені:

— Виривайтесь, юначе... Лізьте, бийтесь, мов звір, бийтесь! Ачей видеретесь... Потім пізно буде... Дивіться. Лише у молодості добре битися, а потім... І рада б душа в рай, та гріхи не пускають. Перед вами усе... широкий шлях.

Він глибоко зідхнув:—Господи! Як я люблю і як ненавиджу його, цей світ. Як люблю я майбутнє і як ненавиджу минуле!..

Професор підвів на мене свої широкі журливі очі та, обхопивши руками голову, простогнав:

— Який я самотній, юначе, який самотній я... сам... сам... завжди сам... і здохну сам... і лише перед смертю визнав істину про жемчужину... Просту, давню аксіому... Ех, якими дурнями бувають великі письменники...

Голос йому обірвався. Продовжував він уже тихо й хрипко:

— Про себе скажу... Вам... Бо нікого з моїх коло мене нема... усі шарахаються старого босяка-професора... Ось:—У мене є дочка, юначе... Молода... Красива... Вона зараз відома артистка... І вона покинула мене... покинула... відпуралась... Покинула мене колись і жінка... А потім раділа, визнавши, що я гину... Сміялась вона...

Професор замовк. Лише хрумтіли пальці. Хрумтіли моторошно. А потім Боденко підвів лице й знову спокійно всміхнувся:

— А в тім, юначе—це все старе і нікому не цікаве... як світ, старе. і я старий—треба вже поступитися... ну, прощайте... Піду пошукаю затишної ночівлі... Знайду, покличу вас... До речі—як вас звуть? Лёня? Гарне й м'яке ім'я. У мене син був Лёня... Гарненький, кучерявий хлопчик. Умер від тифу... А в тім,—що є колишній професор Боденко з його горем і радощами?.. Усього! Чекайте мене тут.

Професор підвівся й мовчки, звисивши голову, вривався в густу туманну стіну.

До статті „ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО Й МАСИ“.

П. Кодієв
(Голубовська рудня)

Два світи

Виставка самод. мистецтва
в Горловці (1926—1927)

Етюд заводу

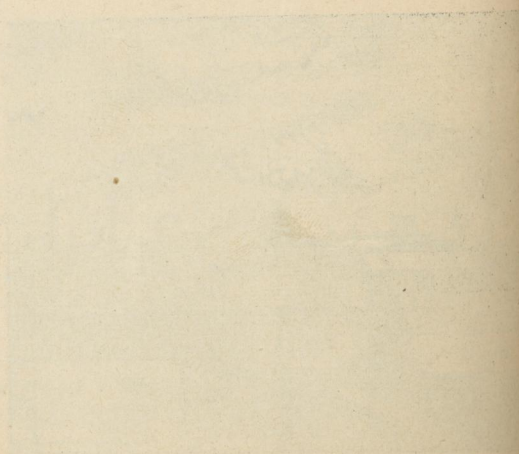
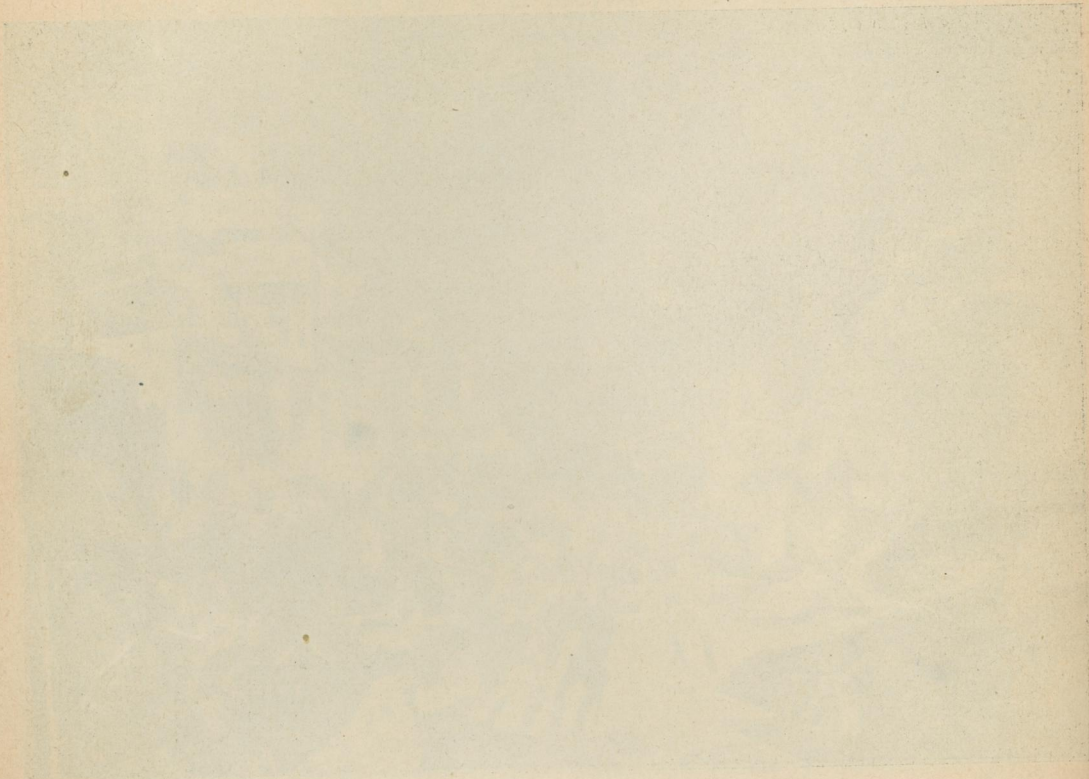

А. Крабцов

Індустріалізація
(лінгравюра)

ЦЕНТРАЛЬНА
= НАУКОВО-УЧБОВА =
БІБЛІОТЕКА.

Х.

За сквером чабанським бичем ляснув постріл.

У грязюці лежав професор.

Половина обличчя у крові, а друга—в багні. Зуби блискали...

Застигла на вустах посмішка. Мертва.

Мені душно. Хочеться крикнути:

— Чоловіче! Друже. Невже ж не можна було видертися з цих туманів? Невже?

Але боюсь я, що мертвий підійме свою скривавлену голову і спокійно скаже:

— Куди? Нащо? Лам—я, лам, і нема вже мені шляхів... Нехай живуть інші... Ну, прощай...

Велетень, що невідомо звідки з'явився, бубонить:

— Усім таке буде!.. Усім... усім!

Від нього тхне горілкою!..

* * *

Видертись!

Видертись!!

Видертись звідци!!!

І ви-и-идерусь!

* * *

Молились богів предки. Діди. Пращури... Батьки...

Так починалася молитва:

— Боже великий, боже праведний і могутній . . . . .

. . . . .

... Епоха видерла в мене бога... Я не вірю в нього.

Але мені хочеться впасти навколяшки і благати:

— Великий, могутній, всесильний часе! Жени години! Подай мені хоч краплину денного світла! Великий часе! Благаю тебе! Я задихаюся в провулках нічного Харкова!.. Світла! Хоч шматочок проміння!

* * *

Туман повзе, повзе чорний, важкий, душний. Угорі небо,—як порожній череп.

Сплять будинки.

Усе спить...

А може вмерло?..

* * *

Світанок. У мутних, синіх патьоках плавають сірі, великі будинки, плавають неясні, людські постаті—плаваю я сам—виснажений, голодний, змерзлий. Але вітання йому, новому світанкові! Серце мені радісно б'ється..

ХІ.

... Я знову на горі... Я видерся з болота. Мав силу, мав молоде здорове тіло, вперту волю—і відерся.

... А там, унизу, глибоко, у чорній безодні нічних провулків шведять брудні, людські постаті—скалки минулого...

Там оранжерея хворих квітів людськості...

Вони охоплені жахом, зів'яли—чекають свого садівника...

Але—тихше! Велетеньськими кроками іде він—садівник—лікувати хворі квітки оранжереї людськості...

Іде...

Харків II. 1928.